

НЕЖЕЛАНИЯТ СТАМБОЛОВ: РАЖДАНЕТО НА НОВАТА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЗА СТАМБОЛОВ И СТАМБОЛОВИЗМА В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ В КРАЯ НА 40-ТЕ И НАЧАЛОТО НА 50-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК

Стефан Дечев

Представеният текст ще демонстрира утвърждаването в първите години след 9 септември 1944 г. на една историографска версия за политика и държавника Стефан Стамболов и развитието на българо-руските отношения през периода 1886-1894 г., и как тази историографска версия, поради причини, свързани с политическия контекст и историческите институции, господства безразделно до началото на 80-те години на ХХ в. и дори, в известен смисъл, до самия край на тоталитарния режим от комунистичеки тип през 1989 г.¹ Проследява се как в българската историография, на фона на политическия контекст след Втората световна война, се интерпретира най-вече периода на политическата криза от 1886-87 г. с ръководеното от Стефан Стамболов регентство и последвалото го Стамболово правителство (1887-1894 г.)

1 Дори и Мария Тодорова, привърженик на тезата за сравнително незначителните ограничения поставяни пред българските историци в тоталитарния период, имайки предвид Стефан Стамболов и неговото управление, изтъква: "Неговият открит национализъм, а не политическата му нетолерантност, диктатурата на твърдата ръка, го направи нежелан герой при съществуващите условия." Вж. Todorova, M. *Historiography of the countries of Eastern Europe: Bulgaria* – In: *American Historical Review*, vol. 97. No.4, oct. 1992, p. 1108

Ще започна изложението си с процеса на установяването в първите години след Втората световна война на една нова историографска версия на разглежданата проблематика. Ще проследя нейното утвърждаване в годините до написването на двутомната „История на България“ в началото на 50-те. Защото, пак повтарям, макар историците да твърдят, че основават занаята си на „документи“ и анализ на тези документи, на „твърди“ факти, които извличат от тези документи, които им помагат да стигнат до „истината“, точно темата с интерпретациите на образа на политик и държавник като Стефан Стамболов, и то именно с оглед на развитието на българо-руските отношения, демонстрира категорично и недвусмислено, че далеч по-важни се оказват вътрешната и международната политическа конюнктура или позициите, които имат в професионалната йерархия определени историци. Благодарение на директорски или декански постове, на други ръководни длъжности, на позиции в научните съвети, те успяват да дадат допълнителна сила и по-продължителен живот на своите историографски версии и интерпретации. Партийният контрол и административните позиции в историческите институции са по-важни, въпреки постоянните клетви в издигнати като „фетиши“ понятия и ценности наричани „документ“, „факт“, „историческа истина“ и т. н. Дори бавното и мъчително подкопаване от началото на 80-те години насетне на установения през периода след 1947 г. „разказ“ за Стамболов и стамболовизма, става не на последно място – и то при цялата си условност – благодарение на издигането на историци от следващото поколение на ръководни постове в партийната (комунистическа) и професионална йерархия. Известната промяна на интерпретацията не е резултат от вкарването в обръщение на някакъв нов документален материал, неизвестни преди това „факти“ или промяна

на изследователската методология, както обикновено ни уверяват редица исторически изследвания по различни проблеми.

И за да е иронията пълна, в края на 80-те години гремящите в края на 40-те и началото на 50-те националистичеката интерпретация за Стамболов, стамболовизма и развитието на българо-руските отношения от втората половина на 80-те и първата половина на 90-те години на XIX в., вече са превъплътили в ролята на яростни националисти. Ние можем да ги видим като защитници на т. нар. „възродителен процес“ и последвалата „голяма екскурзия.“ Хр. Христов и Д. Косев ще бъдат там където ги вика „Партията“. Те пак ще са готови с интерпретацията. „Историческите извори“ вече не сочат, че Стамболов е „предател“, но те вече сочат, че всички български турци са потомци на ислямизирани и турцизирани българи.

Прелюдията

Навлизането на Съветската армия в страната и политиката в перспективана Българската комунистическа партия създава нов политически контекст в България след 9 септември 1944 г. В този нов контекст интерпретацията на събитията след Съединението от 6 септември 1885 г., и особено политическата криза от 1886-1887 г. и Стамболовото управление (1887-1894 г.) се превръщат във важна част от политическите залози, пред които е изправено българското общество. В тази ситуация е заложено фаворизирането на някои интерпретации и премълчаването или дори войнственото осъждане на други. На пръв поглед се създават условия да се даде приоритет на лявата, социалистическа и по-скоро комунистическа интерпретация на явленията, процесите, личностите и събитията през посочения период, и

особено на интерпретациите, които са политически и идеологически обвързани с тесните социалисти и комунистическите среди след Първата световна война. Но това е само на пръв поглед. Както ще видим, оценките, които се дават сред левите течения в страната, включително и сред комунистическото и неговата историография, за развитието на българо-руските отношения, политиката на българските управляващи среди и руската политика спрямо България, са очевиден проблем за новата официална историография (а друга практическа няма), свързана с Комунистическата партия. Повече от очевидно е, че новата власт на Отечествения фронт и най-вече добиващите все по-голямо надмощие комунистически среди в нея, както може би и съветските представители в страната и Москва, явно ще демонстрират раздразнение към дефинирането на Стамболовата политика като „необходима и неизбежна“ „борба за национална независимост“,² като „борба за запазване на националната самостоятелност от посяганията на Русия и на нейните приятели вътре в страната, които действуваха чрез военни съзаклятия, въоръжени чети и убийства, устроявани с руско злато.“³

От предишната лява и по-скоро тесносоциалистическа и комунистическа историография ще остане единствено склонността към обръщане внимание на икономическите и социалните фактори и един общ прореволуционен и античерковнически, пролиберален, антиконсервативен, антицанковистки и антилъжесъединистки дискурс. Но ще изчезне постепенно напълно антирусофилския, националистически и русофобски патос. Отричан от т. нар. буржоазни русофилски партии преди 9 септември

² Сакъзов, Я. Поглед върху новата история на България и мястото на българите социалисти. С., 1906., с. 52.

³ Благоев, Д. Принос към историята на социализма в България. С., 1906., с. 79.

1944 г. задето е „русофоб“ и „диктатор“, от каравелисти най-вече като „диктатор“, а донякъде и „русофоб“, от социалисти и комунисти само като „диктатор“ и „буржоа“, след 9 септември Стамболов е сатанизиран вече и като „диктатор“, и като „буржоа“, и като „русофоб“.

За целта предишната интерпретация, свързана с либералските и най-вече стамболовистки среди, фиксирана в книгите на Д. Маринов (1909)⁴ и С. Радев (1911)⁵, ще бъде изцяло отхвърлена. Същата съдба ще сполети, особено що се отнася до българо-руските отношения, и интерпретацията, свързана с по-необвързаната политически либерална, демократическа и радикална интелигенция. За сметка на това, новата комунистическа историография, в хода на своето съветизиране, ще прояви подчертана склонност да заема селективно елементи от съединистко-цанковистката „историография“, особено що се отнася до проблемите, свързани с външната политика на страната, а и вътрешната, която ще се интерпретира в тясна връзка с външната.⁶ Заедно с това, в чисто политическия дискурс дори ще се стигне до едно възраждане на език и политическа култура, наподобяващи редица елементи на цанковисткото русофилство от 80-те и 90-те години на XIX в.

Процесът в този смисъл е подпомогнат от очевидната среща, която се осъществява между новата роля заета от Съветския съюз в полето на международните отношения и традиционно силните иначе русофилски нагласи или предпоставки за такива в българското масово съзнание и интелектуална традиция. При това, след Втората световна

⁴ Маринов, Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история (Летописни спомени и очерки). С., 1909.

⁵ Радев, С. Строителите на съвременна България. Т. I-II, С., 1911.

⁶ Маджаров, М. От самовластие към свобода и законност. С., 1936.

война Съветският съюз притежава вече безспорна военна мощ, безпрецедентна и несъизмерима с тази на Руската империя от XIX-то столетие. А в идеологията, чрез която ще се легитимира властта на Комунистическата партия, залягат и някои традиционно силни за българското съзнание стереотипи, които играят съществена роля и в българския вариант на русофилската идеология през XIX в. Руската победа над Наполеон има своето съответствие в разгрома на Хитлер, могъщият и силен, атрактивен образ на руските царе се запълва структурно от образа на Сталин като „баща на народите“, митът за „двойното освобождение“ съединява съответно руското и съветско военно навлизане на юг от Дунав от 1877 с това от 1944 г.

Твърде показателно е дори как някои църковни историци, посветили своето внимание на политическата криза и Стамболовото управление, поне в първите години след 9 септември 1944 г., ще се окажат по-желани и от левите автори или от предишните комунистически интерпретации. И това не е странно, ако вземем предвид тяхното поместване именно в идейната традиция на съединизма и цанковизма. Постепенно обаче официалната комунистическа историография ще изтласка религиозния и църковен момент и ще запълни новата интерпретация с революционна реторика, а българо-руските религиозни връзки ще се заменят с митологизирани българо-руски „революционни връзки“. Тези построения ще имат малко общо със самия марксизъм, но ще са важен момент от легитимирането на властта на ръководството на БКП и съветското влияние в България. В този смисъл, изключително разкриващо за протичащите енергии е поведението на църковните историци, на един от представителите на академичната историография, с макар и умерено изразени русофилски пристрастия, както и на авторите стоящи близо до Комунистическата партия.

Още по-интересни от гледна точка на историографския анализ са етапите, а и начина, по който еволюира тяхната собствена позиция. Ще разгледам по-детайлно всички тези примери, които ще ни дадат възможност да установим механизмите и протичащите енергии между „наука“ и „политическа власт“, между „академична историография“ и „политическа“ или „партийна“, в случая комунистическа идеология.

В първите две години след Девети все още църковните историци не са замлъкнали. През 1945-1946 г. се появяват няколко техни публикации, отнасящи се до интересувашата ни проблематика. Да не забравяме, че още от втората половина на 30-те години и особено по време на Втората световна война, започва една преоценка в съветската държавна доктрина, а от там и в историческата наука на известни аспекти от миналото на Руската империя и нейната външна политика. Те включват възраждането на един култ от миналото към руската имперска мощ и авторитарна традиция, позитивно разглеждане на руската външна политика, интегриране на панславизма в официалната държавна съветска идеология, използването на православната църква и символи в името на мобилизацията за отпор на хитлеристката агресия, и т.н. В този контекст сполучливо се разполагат и вписват следвоенните изследвания на българските църковни историци за отношенията между държава и църква по време на регентството и Стамболовия режим.⁷ Когато ги четем оставаме с усещането, че авторите им са се стремели да напомнят на новата власт и на Съветския съюз, че българската

⁷ Манев, М. Ролята на българската църква в помирието на България с Русия. - *Славянска мисъл*, 1946, кн. 5.; Пашев, Г. Търновският митрополит Климент (Васил Друмев) като славянофил и русофил. - *Славянска мисъл*, 1945., кн. 3-4.; Снегаров, ИВ. Цар Фердинанд (1887 - 1888) и българската църква. - *Духовна култура*, г. XXVI, 1946, кн. 8.

църква при Стамболов е била преследвана и за своята русофилска и антизападна ориентация.⁸

Притоваположение, неезидендаващо, че църковните историци свързани с българската православна църква и обладани от православна ревност и славянофилски и русофилски тенденции, както и от просъветската и антигерманска конюнктура на времето, третират в негативен план както Стамболовата външна политика, така и преследванията му срещу противопоставящите ѝ се български архиереи.⁹ Тези текстове – макар и силно повлияни от духа на времето, който е прославянски, проруски и антигермански – на практика застават върху постигнатото през 20-те и 30-те години от църковни историци като Юрдан Трифонов и Петър Ников, придавайки, струва ми се, по-голям патос и заостреност

⁸ В този смисъл е особено показателно как екзарх Стефан изказва своята признателност в послание до руския народ, в което говори с традиционния русофилски език за „Русия“, „руския народ“, „руската земя“, „руските хора“ и срещу „западния враг“, „тевтонските агенти“ и „шваби“; за 200 хил. руски жертви от войната през 1877-78 г.; за Санстефанския договор и Берлинския конгрес като дело на Германия. Екзархът напомня още, че Германия при кайзер Вилхелм и канцлера Ото фон Бисмарк е била в съюз с руското царско правителство срещу руския народ. Екзархът изказва вярата си в месианското назначение на руския народ, който е способен да върши добро на света поради вродения в него мистицизъм. И все пак, политическата конюнктура на 1945 г. го кара да описва в положителна светлина САЩ и Великобритания. Вж. *Славянска мисъл*, 1945., кн. 3-4. Междувременно, още през 1945 г. списание „Славянска мисъл“, в уводна редакционна статия говори за отиващата си „гнила капиталистично-империалистическа цивилизация“ и за идващата нова „универсалистическа епоха“, в която „славянството“ ще има своя роля, като се има предвид „интегралното, цялостно-обединеното славянство, начело с великодушния руски народ.“ – Вж. *Славянска мисъл*, 1945, кн. 3-4.

⁹ Манев, М., Цит. съч.; Пашев, Г. Цит. съч.; Снегаров, ИВ., Цит. съч.

на конфликта в сравнение с тях.

Публикациите на Г. Пашев от 1945 г. и на М. Манев от 1946 г. са силно повлияни от политическия и културен контекст, като в немалка степен запазват езика на съединистката, цанковистка и църковна интерпретация от 20-те и 30-те години. Това важи с особена сила за славянския, проруския и православния елемент. Както личи и от самите текстове след 1944-1945 г., авторите им за пръв път виждат осъществено „славянското единство“. От тях лъха и пиетет към Русия като славянска и православна страна. Този език те съчетават с антигерманската конюнктура в последния етап на войната и времето след нея. Използва се и една реторика, свързана с изразните средства на старото русофилство на съединисти и цанковисти относно „голям брат“ и „малък брат“, за „руския гений и доброта“, за руската „искреност“, за „малкия български народ“, който трябва да се опира на „своя велик брат руския народ.“ Назад във времето ни връщат думите на Г. Пашев: „Малкият не трябва да капризничи, когато по силата на непреодолими препятствия или опасности, не ще получи веднага исканото, а големият трябва да бъде опитен ръководител и да не предизвиква смут, недоволство или страх у по-малкия“.¹⁰

Не е случаен фактът, че през 1945 г. Г. Пашев публикува студия именно за митрополит Климент. В края на материала Пашев изтъква как въпреки помирението от 1896 г., Климент не доживял да види осъществени своите идеи. Славяните продължили да враждуват и едва сега те вече трябвало да осъзнаят и проумеят нуждата от единство.¹¹ И все пак, трябва да подчертаем, че Пашев говори критично за някои от славянофилите, които още поддържали мисълта на А. С. Пушкин за „славянските реки“ и „руското море.“ Той не пропуска и грешки на

¹⁰ Пашев, Г. Цит. съч, с. 29.

¹¹ Пак там, с. 35-36.

„царската руска дипломация“.¹² Според него, митрополит Климент виждал, че грешките са и в двете страни и по думите на Г. Пашев осъзнал, че „България трябва да се опира на Русия като здрава опора, запазвайки своята признателност към нея, но и своята духовна и политическа независимост.“¹³

През 1946 г. и Ив. Снегаров публикува в „Духовна култура“ статия посветена на цар Фердинанд и българската църква от периода 1887-1888. Подобно на Г. Пашев и М. Манев, и Снегаров представя същата прославянска, проруска и заедно с това проправославна и процърковна интерпретация на събитията.¹⁴

Посочените примери са свидетелство за относително по-големия плурализъм в печата преди ликвидирането на политическата опозиция, за очебийното сходство между реториката на времето и исторически формиралото се русофилско течение в политическите и църковни среди още преди 9 септември 1944 г. Те свидетелстват също и за явния стремеж на българската православна църква да съхрани колкото е възможно в по-голяма степен себе си пред настъпващия атеистичен режим.

Променената конюнктура бързо може да бъде усетена и в публикациите на Ив. Панайотов, специалист по дипломатическа история на кризата и Стамболовия период. Това много ясно демонстрира и бегъл сравнителен анализ между негова публикация от 1945 г. (едно обаждане преди да замлъкне окончателно) и предишните от 1924 и 1941 г. В тези си изследвания, макар и смятан за русофил, Панайотов е далеч от крайностите в интерпретацията характерни за русофилските и русофобски автори.

През 1924 г. Панайотов твърди, че като последица от „българската криза“ се осигурила „фактическата

12 Пак там, с. 28.

13 Пак там, с. 29.

14 Снегаров, Ив., Цит. съч.

независимост“ на Княжество България от руското влияние и от турския василетет по Берлинския договор.¹⁵ Тогава той разглежда руската позиция спрямо Съединението като „източник на всички големи усложнения в българската криза“. Ако Русия е приела личното съединение, според Панайотов, вероятно бързо е щяло да се стигне до разрешаването на кризата.¹⁶ През 1941 г. Панайотов търси причините за разрива между София и Петербург в липсата на единство в ръководните фактори на руската политика; във вината на Каулбарс; на руския император Александър III поради отношението му към Александър Батенберг и доверието, гласувано на Каулбарс. Заедно с това Панайотов подчертава и ролята на руския цар за ескалиране на кризата при неговото противопоставяне на Съединението; отзоваването на руските офицери; отхвърлянето на направения от българското ВНС избор на Валдемар Датски; несериозните кандидати посочени от руския цар за българския престол; насърчаването на съзаклятията на емиграцията; механизма за вземане на решения в Петербург, при който разумен дипломат като Н. Гирс практически нямал думата.¹⁷

През 1941 г. за Панайотов българското правителство през 1886 г. е направило много за едно споразумение с Русия. Тук той изтъква как още преди 9 август видни български обществени дейци търсят контакт с Русия; регентството и временното правителство правят доста отстъпки на Каулбарс; избирането на Валдемар; заповедта на граничните части, ако се предприеме руска окупация, да не се стреля. Панайотов дори твърди, че това „благоразумно“ поведение на българското

15 Панайотов, Ив. *Българската криза и Европа (1885-1889)*. С., 1924, с. 5.

16 Пак там, с. 87.

17 Панайотов, Ив. *Русия, великите сили и българския въпрос след избора на княз Фердинанд (1888-1896)*. С., 1941., с. 104 и сл.

правителство не намерило отзвук в Петербург и това създадо противоруски настроения сред „по-голямата част от народа, от военните и интелигенцията“.¹⁸ През 1941 г. Панайотов смята още, че Стамболов е преговарял 1891 г., макар и опосредствено, но „искрено“ за подобряване на отношенията с Русия.¹⁹ Макар и да изтъква терора и беззаконието, както и невинаги добре подбраната администрация, все пак Панайотов поставя ударение върху определени завоевания като запазване единството на държавата; създаване на почит към държавната власт; осуетяване на нападение отвън; наложената от София промяна в позицията на Петербург към Княжеството.²⁰

Но още през 1941 г. Панайотов все пак отсъжда, че и българската страна е отговорна, доколкото се ориентирала към Австро-Унгария и Англия, а загърбила Русия, създателката на „Санстефанска България“. Заедно с това, той отбелязва, че от руската правителствена декларация от февруари 1888 г. до февруари 1896 г. Русия пряко не се намесва в България, но така променя тактиката, а не целите.²¹ През 1941 г., също оценявайки последващата промяна в руската външна политика поради твърдия външнополитически курс на Стамболов, Панайотов, все пак, поставя въпроса за целесъобразността и навременността на тази политика с оглед на една дългосрочна перспектива. Той отбелязва, че успехите не са толкова на българското правителство и Стамболов, колкото на силите враждебни на Русия, като българската политическа независимост била подчинена на тяхното влияние. На второ място, Панайотов поставя въпроса дали пък руската опасност е била наистина толкова голяма. Било е ясно, според него, че великите сили няма да позволят на Русия да действа

18 Пак там, с. 137 и сл.

19 Пак там, с. 167-168.

20 Пак там, с. 195-196.

21 Пак там, с. 115.

безразборно в България, тъй като Берлинският договор давал достатъчно гаранции за независимост. И на трето място, Панайотов се пита дали антируската политика не е увеличила противниците на България по македонския въпрос и дали дележът на Македония със Сърбия и Гърция все пак не е бил неизбежен.²² Привеждам подробно тези аргументи, тъй като, както ще се уверим от по-нататъшното изложение, когато сталинисткия период попремине и антисъветските и антируски настроения в българското общество от 60-те години насетне започнат да нарастват, близката на режима историография ще се обърне именно към тази аргументация.

Ала през 1945 г. в интерпретацията на Ив. Панайотов се забелязват някои нюанси, промяна на акцентите и нови моменти. През 1941 г. той само вижда като един от факторите за онова, което определя като твърда противоруска позиция на българското правителство – насърчението на западните държави. През 1945 г. на този втори елемент Панайотов вече ще обърне специално внимание като посочи изрично Австро-Унгария.²³ Нещо повече. Имайки предвид руската страна, той вече говори само за „тактически грешки на Каулбарс“, рефрен който след време ще бъде здраво подхванат от комунистическата историография. Заедно с това, далеч по-голямо е ударението, което Панайотов вече поставя на „постоянните съвети на австрийската дипломация“, които заедно с тези тактически грешки на Каулбарс засилили „русофобското настроение“, но на „българското правителство“ (т.е. вече не на „по-голямата част от народа, от военните и интелигенцията“, както се твърди през 1941 г.). В този дух, за разлика от 1945 г., през 1941 г. Панайотов пише, че между причините за успеха на управляващите тогава е и готовността именно

22 Пак там, с. 196.

23 Панайотов, Ив. Австрия, Русия и съдбата на Балканите. *ИПр.*, 1945-46., кн. 4-5, с. 491

на „народа“ да се сплоти около държавниците, и че непризнаването на княз Фердинанд от Русия е било „без значение за грамадната част от българския народ.“²⁴ И още. Докато по думите на Панайотов от 1941 г. самото българско правителство било направило много отстъпки за да се постигне помирение с Русия, то през 1945 г. за него вече се казва, че се противопоставило на „всички руски съвети“.²⁵ (т.е. а не на някои както е през 1941 г.)

Докато през 1941 г. никъде Панайотов не определя австрийското влияние като „всесилно“, то в публикацията от 1945 г. настъпват някои видими различия. Вярно е, че още през 1941 г. той отбелязва съвещаването на българското правителство „постоянно“ с Австро-Унгария и Англия в противовес на Русия,²⁶ но това все още е твърде далеч от внушението му от 1945 г., че външната политика на Княжеството като цяло, от септември 1886 г. та чак до май 1894 г., се е ръководела от Виена. Докато през 1941 г. Панайотов разглежда самите български правителства през периода от 1885 до 1896 г. като фактор в международните отношения, то сега вече твърди, че българската вътрешна и външна политика просто се направлявала от Виена.²⁷ Сега Панайотов вече не вижда и никакви позитивни моменти като резултат от Стамболовата политика. Пропуснати са посочените преди завоевания, а се подчертава как „противоруската политика на Стамболов“ не довела до нищо добро, тъй като не се запазил вътрешния ред (твърдение обратно на онова от 1941 г.); Фердинанд не бил признат за законен владетел; нищо не било направено за разрешаването на македонския въпрос.²⁸

24 Панайотов, 1941, с. 139.

25 Панайотов, 1945-46, с. 491.

26 Панайотов, 1941, с. 113.

27 Панайотов, 1945-46., с. 491.

28 Пак там, 492-493.

Виждаме как разгледаната „академична“ интерпретация на Ив. Панайотов се различава съществено от онези през 1924 г. и 1941 г., макар и базирана върху същия „документален материал.“ Под влияние на политическата конюнктура, тя е изцяло негативна към антируската политика на Стамболов, като не представя коректно и отношението му към Австро-Унгария. Парадоксално, в една и съща книжка на сп. „Исторически преглед“, марксистът Панайот Топалов е по-малко критичен към Стамболовото управление от Ив. Панайотов (интерпретация, на която ще се спра по-долу). Антируската политика на Стамболов се оценява от Панайотов вече изцяло негативно и като насочвана от Виена, а от Топалов положително като „борба за независимост“. Както ще стане дума по-късно, при Топалов си казва думата наследството на марксистката историографска традиция в България от времето на Я. Сакъзов²⁹ и Д. Благоев,³⁰ както и нейното продължение в комунистическите среди през междувоенния период. Затова пък ще избързам да кажа, че непровъзгласения „дебат“ през 70-те и 80-те години на ХХ в. върху Стамболов и стамболовима в българската историография ще представлява в немалка степен и при огромното мнозинство от участниците, не толкова (ре)интерпретации основани на вкарани в обръщение нови архивни материали, а именно приплъзване между различните версии и аргументи у Ив. Панайотов.

Вече се спомена, че с позитивното си, като цяло, портретиране на политиката на въглавяването от Стамболов регентство и Стамболовото управление, марксистката историографска традиция в България се явява проблем за новата власт, доминирана от комунистите. Всъщност, още в годините на Втората

29 Сакъзов, Я. Поглед върху новата българска история. С., 1906.; Сакъзов, Я. Българите в своята история. С., 1917.

30 Благоев, Д., 1906

световна война – разбирай след 22 юни 1941 г. – Комунистическата партия е принудена интуитивно да напипва елементи на русофилството и славянофилството, характерни в миналото за езика на цанковисти и съединисти. Дори още по време на т.нар. Соболева акция, езикът на Комунистическата партия включва темите за „национално обединение“ плюс традиционния за страната русофилски речник, целящ все включване на пакт със Съветския съюз.³¹ В същия дух в някои партийни материали от есента на 1940 г. се казва: „*Няма народ заробен от СССР, но има заробени от Англия, Германия и др.*“³² След 22 юни 1941 г. реториката в комунистическите документи става и прославянска, проевропейска, антигерманска и антихитлеристка. В комунистическия език се противопоставят „германските орди“ на „братския руски народ“, на „нашите родни братя, нашите освободители русите“.

И все пак, и в този период все още се чувстват наслоенията и инерцията от интерпретацията на царска Русия и българо-руските отношения по начина, заложен в лявата българска историография през първите три десетилетия на ХХ в. Явно в годините на война най-малко биха могли да се интерпретират строго историографски въпроси, или да се интегрират в някакаъв комунистически „разказ“ за миналото критичните бележки от 1941 г. на Й. В. Сталин от страниците на сп. „Болшевик“ върху труда на Фр. Енгелс „Външната политика на руския царизъм“.³³ Ето защо в комунистически позив, осъждащ

31 Вж. *Антифашистката борба в България. Документи и материали*. Т. I. (септ. 1939 - февр. 1943). С., 1984, 104-115, 117-121, 124-128 и др.

32 Пак там, док. 49.

33 Още през май 1934 г., на XVII конгрес на ВКП (б) се излиза с постановление на правителството и ЦК за преодоляване на „левичарските грешки на М. Н. Покровский“. Създаден е и Историческия факултет при МГУ. От този момент нататък съветската историография става определено по-националистическа. Започва

Закона за защита на нацията, се казва: „Някога царска Русия устройваше погроми върху евреите, за да отстрани бушуващото недоволство на масите“,³⁴ тема, която по-сетне ще бъде забравена от комунистическата историография. В документа адресиран до всички „българи“ като пример и образец за следване са дадени „Левски, Вазов, Ботев, **Стамболов** (курс. мой - С. Д.)“³⁵ Освен това, комунистическата реторика през периода 1941-44 г. е изпълнена с призови за „свобода“ и „национално достойнство“ в стила на публицистиката на З. Стоянов, които съжителствуват с елементи на русофилство, славянофилство, европеизъм и германофобия.

Раждане на нова историографска версия

След 9 септември 1944 г., традиционно господстващата простамболовистка и антируска интерпретация в лявата, марксистка и комунистическа историография, се проявява отчетливо в споменатата вече статия на Панайот Топалов от страниците на „Исторически преглед“ през 1945 г. Самият Топалов е комунист, дългогодишен емигрант в Съветския съюз, който през 1935 г., заедно с Васил Коларов и под псевдонима П. Павлович, издава прословутия сборник с документи от руските архиви за „Авантюрите на руския царизъм“. В текста на Топалов от 1945 г. ясно е отразен духът на времето, който се усеща в антинемскофашистката реторика, съчетана с апели към

постепенно видимо отстъпление от позициите на К. Маркс и Фр. Енгелс за руската външна политика. През същата 1934 г., според някои сведения, Сталин написва статия, която тогава не се е решил нито да я публикува, нито да я разпрати на членовете на Политбюро. Едва през май 1941 г., месец преди началото на войната с Германия, Сталин публикува статията в сп. „Болшевик“.

34 *Антифашистката борба...*, док. 48

35 Пак там, док. 139.

славянството и в името на една славянска солидарност, която е нов момент за марксистката историография.

Авторът следва една интерпретация на българската история след 1878 г., която води началото си от „Приноса“ на Д. Благоев. В този смисъл, развитието на политическия живот и политическите партии след 1878 г. се разглежда в тясна връзка и като пряко провокирано и зависимо от развитието на „класите“ в тогавашното българско общество и протичащото „класово разслоение“. Последното е което детерминира и протичащото партийно разцепление. Отново от Д. Благоев е взета постановката, че в периода 1884-1894 г. „била поставена задачата да се осигури национална независимост на България.“ В този смисъл, П. Каравелов представял „дребната буржоазия“ и не можел, поради това, да изпълни тази задача и затова тя била изпълнена успешно от „партията на възникващата търговска и индустриална буржоазия, начело със Стамболов“.³⁶ Топалов е категоричен: „Диктатурата на Стамболов в борбата му с опозиционерите, наречени „черни души“, борещи се против независимостта на България е била лесно обяснима. Но когато в 1892 год. независимостта на страната от външни агресии и вмешателство е била осигурена, Стамболовият режим е станал пречка за по-нататъшното развитие на народното стопанство.“³⁷ Тезата води началото си от „Приноса“ на Д. Благоев, но заедно с това в нея се оглеждат и постановки, идещи от стопанската история на Ж. Натан, публикувана през 1938 г.³⁸ Там външната политика на Стамболов и най-вече политиката му спрямо Русия се разглежда в изцяло позитивен план, пак ще повторя, характерен до този

36 Топалов, П. Борба на българския народ за демократично устройство и независимост на България (1878-1894) – ИПр., год. 1945, II, кн. 4-5, с. 457

37 Пак там, с., 472.

38 Натан, Ж. Стопанска история на България. С., 1938.

момент за цялата лява, марксистка, социалистическа и комунистическа историография.

Ето защо Топалов определено застъпва възгледа, че с дейността си опозицията е водела страната към „чуждестранно робство“, а легални и нелегални опозиционери са били на служба към Азиатския департамент, като организирали „терористически отряди“, „военни бунтове“, „метежи“, „убийства“. В този случай още по-ясно се очертава как лявата, марксистка интерпретация се презастъпва със самата стамболовистка историопис (Д. Маринов, С. Радев). Топалов дори изтъква как „българският народ мъжествено се е борил против царските агресии в България и неговите агенти в страната (опозиционери.)“³⁹ (с. 473) За самият Стамболов се заявява как се е разправил жестоко с опозицията „защото той е знаел чувствата на народа и неговата дълбока обич към своя освободител братския руски народ. В своите речи и статии той е подчертавал диаметрално противоположните интереси между руския народ и управляващите класи в царска Русия.“ По този начин, според Топалов, „Стамболов е застанал начело на обединените прогресивни сили на народа в борбата му против царските агресии в България за нейната независимост.“⁴⁰ Топалов все пак отбелязва как в тези си усилия Стамболов се е опирал и на Англия, двореца и армията. Очевидно повлиян от господстващия дискурс на времето, Топалов внушава и как интересите на немския империализъм, българския монархизъм и руското „царско самодържавие“, на „руския цар“, довели до свалянето на Стамболов.⁴¹ В този смисъл е очевидно изтъкването на фактори, които са все „лоши“ в контекста на 1945 г. и към края на Втората световна война.

Виждаме, че като цяло в интерпретацията на

39 Топалов, П., Цит. съч., с. 473.

40 Топалов, 1945, 473-474.

41 Пак там, с. 481.

Топалов доминира определено традиционното ляво, марксистко описание на политиката на Стамболов, действията на българските политически партии през периода и развитието на българо-руските отношения. Подобни възгледи явно са резултат от инерцията и дълбоко вкоренената сред интелектуалците комунисти традиционна българска марксистка, включително и комунистическа интерпретация. Тук е видим грубият и схематизиран икономически детерминизъм, наложен към политическия живот и политическите процеси в „Приноса“ на Д. Благоев, но заедно с това липсва явно скъсване с традиционната за предвоенната комунистическа историография интерпретация на Стамболовата политика и развитието на българо-руските отношения.

Очевидно в годините на Втората световна война Комунистическата партия интуитивно, а и под влияние на славянофилските и руско-патриотични елементи в официалната вътрешно и външнополитическа съветска пропаганда, напипва и инструментализира за целите на своята актуална политика традиционни образи, представи, нагласи, идеи на българското русофилство. Заедно с това обаче, явно не е имало достатъчно време и необходими условия да извърши самата Комунистическа партия преоценка на собствената си интерпретация на „Българската криза“, управлението на регентството и Стамболовия режим, както от тесносоциалистическия, така и от болшевишкия период.

И още нещо. Очевидно, за продължаващото съществуване на интерпретации като тази на П. Топалов, роля играе и обстоятелството, че и сред най-висшите сфери на комунистическото ръководство в следдеветосептемврийска България, подобни идеи и възгледи, дълбоко залежали в предвоенната комунистическа историография, продължават искрено да се споделят. Доказателство за това са „Лекции върху

историята на БРП (к)“ на самия Тр. Костов, изнасяни пред Висшата партийна школа през периода 1945-1947 г. В тях, дори и през 1947 г. (!), Тр. Костов говори упорито в исторически план за „борба за национална самостоятелност“, за наличие „русофилско суеверие“, за „реакционната непросветена русофилска маса“, за „царска Русия“, която „фактически искаше да превърне България в една руска провинция.“⁴² Ясно се очертава пред нас, че дори и през 1947 г. (а може би именно поради политическите развития през 1946 и 1947 г.), Тр. Костов не ревизира Д. Благоевите възгледи за Стамболов и българо-руските отношения от периода 1886–1894 г. В този смисъл, очевидно дирижираният от най-високите етажи на комунистическото ръководство в София историографски завои, трябва да се разположи във времето между края на 1947 г. и началото на 1948 г. Този завои трябва да се свърже с името на комунистическия деец В. Коларов, но на това ще се спра по-долу.

Иначе е показателно как през 1947 г., във втората книжка на „Исторически преглед“, Благоевата и комунистическа историографска интерпретация от междувоенния период, макар и като че ли леко видоизменена, видимо присъства все още на страниците на историческата периодика. В публикация на Яр. Йоцов открито се заявява как Стамболов водел след 9 август 1886 г. „група смели политически дейци“, които поели риска на скъсването с „царска Русия“ и борбата с нея. „Групата на Стамболов – продължава Яр. Йоцов – със своята решителна твърда позиция по външната политика отразяваше интересите и тежненята на непрекъснато създаващите се на базата на господстващото тогава дребностоково производство едри търговци, предприемачи и забогатяващи хора, които отстояваха запазването на освободената страна като поле за своята стопанска дейност против чуждото влияние,

⁴² Костов, Тр. Лекции върху историята на БРП (к). С., 1947.

откриващо пътя на чуждите капитали." А П. Каравелов и Либералната партия нямали „куража“ да поемат „риска“ от борба с „Царска Русия“ тъй като „Либералната партия отразяваше настроението и тежненията на градската дребна буржоазия и селяните. Икономическите интереси на тия дребнобуржоазни слоеве не изискваха политика враждебна към Царска Русия. В тия слоеве бе силно чувството на привързаност към освободителката Русия.“⁴³

И все пак, Йоцов представя стамболоvistите в периода на кризата само като „група“ отделила се от „Либералната партия“, а другите описва като „Петко Каравелов и Либералната партия“. По-късно тази Стамболова „група“ прераснала, според Йоцов, в „партия на новосъздадената класа от богати хора – търговци, предприемачи, индустриалци.“ Тя била „политическа представителка на ония слоеве от новата буржоазна класа, обогатили се пряко от грабежна държавна средства и използване възможностите на държавната власт.“ „Това бяха – продължава Йоцов – буржоа-парвенюта, излюпили се от Стамболови партизани, нямащи нищо до Стамболовия режим, от занаятчийски зарязали своите занаяти и впуснали се в сделки и предприемачество около държавните доставки и постройки, и забогатели селяни.“ Тази буржоазия, следвайки Д. Благоев и Ж. Натан, Йоцов отграничава от старата, консервативна буржоазия, забогатяла още преди 1877-1878 г. и преди Стамболовата власт. „Консерватизмът на тая буржоазен слой – отбелязва Йоцов – определяше в противовес на Стамболовата народно-либерална партия, русофилската външна политика на Народняшката партия. Дейците на Освобождението, бяха възпитани под въздействието на русофилството на своите бащи-чорбаджии, врагове

⁴³ Йоцов, Яр. Класи и партии у нас до 1923 г. – ИПр. 1947., год. IV, кн. 2, с. 181.

на революционното движение, прекарващи своя тих и спокоен живот под сянката на турското господство, възлагащи надежди за освобождение на страната само на Царска Русия. Новосъздаденият буржоазен слой от стари консервативни богати хора не виждаше заплаха за своите интереси от Царска Русия... Царска Русия със своята мощ вдъхваше респект в тая буржоазен слой.“⁴⁴

В така построената интерпретация на възможните връзки между социално-икономическо положение и политически позиции, включително и външнополитически, има поне няколко слаби момента. На първо място, случилото се в резултат от развитието по време на Стамболовия режим се разглежда като ситуация характерна и за 1886-1887 г. На второ, преувеличава се, а и изобщо се изкривява и надценява, значението на икономическата мотивация като база за политическото мнение, поведение, нагласа и отношение, и то спрямо Русия. Освен това, макар да се намеква плахо за манталитетни характеристики и път на социализация, на тях практически не се обръща никакво внимание и те са удавени в подхода на оспоримия вулгарен марксистки икономически детерминизъм, заложен в българската марксистка историографска традиция след Д. Благоев.

И все пак, както вече споменах, в тази статия, излязла към началото на 1947 г. и може би предадена за печат към края на 1946 г., особено впечатление прави липсата на по-сетнешното грубовато осъждане и войнстващ негативизъм спрямо Стамболовата външна политика и по-специално противопоставянето му на Русия. Статията ясно демонстрира, че е установен някакъв „канон“ сред обществените и хуманитарни науки, който фаворизира, а и разрешава най-вече марксистките интерпретации. Заедно с това обаче, тя е свидетелство, че все още липсва новоизграден „канон“ как да се интерпретира и представя политическата криза от 1886-87 г., както и

⁴⁴ Пак там, 181-182.

последвалото я Стамболово управление. Ето защо и Яр. Йоцов, подобно на други автори преди него, се придържа упорито в интерпретацията заложената от Д. Благоев през 1906 г. и следвана и от редица други автори след него свързани с БРСДП (т.с.) и БКП. В този смисъл, дори при все още съществуващата многопартийна система и известен плурализъм, липсва и тотален контрол в представянето на миналото.

Пример за това е и издадения през 1948 г. втори том от книгата на Б. М. Андреев „Начало, развой и възход на българския печат“. Липсата на нов канон дава възможност на автора да говори как след Съединението от 6 септември 1885 г. *„консервативните среди“* в България станали *„изразители на консервативните схващания на руската политика.“* В контекста на разглеждане развитието на българския печат по време на кризата от 1886-87 г. и следващите години на Стамболовото управление, Андреев говори и за това как *„понякога се заплашва самостоятелното съществуване на страната.“*⁴⁵ В този смисъл, общият исторически фон на изследването му се очертава определено от цялата предвоенна лява историография.

Но явно с подписването на мирните договори с антихитлеристката коалиция и последвалото комунистическо настъпление с цел ликвидирането на опозицията в страната, все повече ще се налага една по-нова и бих я нарекъл сталинизирана интерпретация. В себе си тя трябва да съчетае и дори задълбочи, грубия и схематичен икономически детерминизъм на Д. Благоев с русофилската консервативна идеология на съединисти и цанковисти, заемайки нейния славянофилски и русофилски език, но подтискайки религиозната, православната съставка. В този смисъл още в тези

⁴⁵ Андреев, В. М. *Начало, развой и възход на българския печат*. Т. II, С., 1948, 83.

първи години, следвайки собствената си традиция, комунистическата историопис видимо игнорира конфликта между регентството и Стамболовата власт, от една страна, и българската църква от друга. Това пък се превръща, заедно със съпътстващата славянофилска реторика, както вече отбелязахме, в централна тема на църковните историци след 9 септември 1944 г.

Очевидно статията на П. Топалов и съществуващата лява, в това число и комунистическа историографска версия за събитията от 1886-1896 г., се явява или ще се явява все по-голям проблем за новата комунистическа власт. Затова и появата на нови версии и интерпретации е съвсем скорошна През същата 1947 г., отново на страниците на сп. „Исторически преглед“, Хр. Христов публикува статията *„Отношението на З. Стоянов към българското национал-революционно движение и към социализма“*. Захващането със Захари Стоянов в тези първи години на съветизация явно не е случайно. Комунистическото движение и близката до него историография обръщат отдавна внимание на социалния, егалитаристки и републикански елемент в идеите на българските национал-революционери, на въоръжените им революционни методи на борба, като подценяват, че главният елемент в тяхната дейност е националния, утвърждаването на нацията и нейната държавност. Ето защо Хр. Христов категорично твърди как с дейността си след Съединението, З. Стоянов направил много за свързването на *„част от оцелялата след Освобождението революционна интелигенция с монархическия институт.“* Според Христов, З. Стоянов поставил в услуга на *„немските князе“* и *„българската буржоазия“* *„идеите и делата на нашите велики патриоти революционери.“* Съвсем директно Христов отбелязва, че в годините на войната проф. Борис Йоцов, като служел на *„царския режим“* и *„прогерманския курс“*, имал в лицето на З.

Стоянов „заслужил предшественик“.⁴⁶ И тук видимо сякаш се издава причината, поради която в този период на изтласкване и ликвидиране на опозицията в българския политически живот, става все по-наложително и важно да се извърши пренаписване на предишния марксистки, а и комунистически, „разказ“ за събитията, последвали българското Съединение.

Интересно е обстоятелството, че Хр. Христов, за разлика от досегашната свързана с Комунистическата партия историография, се ориентира не към „Приноса“ на Д. Благоев от 1906 г., а към публицистичната му и партизанска брошура от юни 1886 г., озаглавена „Нашите апостоли“. Нещо повече. Залегналите именно в нея ранни Благоеви постановки се превръщат за Христов в нещо като методологическа канава. Той определя критиката там на Д. Благоев спрямо З. Стоянов като „обективна“, макар, че трудно би могъл да се оспори нейният партизански и субективен характер. Да не забравяме, че в тази си творба Благоев категорично отрича Съединението. Струва си да припомним също, че по това време дори крайно консервативният в своята реторика цанковистки в. „Светлина“ рекламира упорито на своите страници Благоевата брошура. Заедно с това, залегналите в нея интерпретации на актуалната политика не намират място и не са използвани двадесетина години по-късно дори от самия Благоев в далеч по-претенциозния му „Принос“.

Хр. Христов внушава упорито как бившата възрожденска революционна интелигенция е изоставила „социал-революционните идеали на Възраждането“. Вървейки в тази посока, той се отклонява от българската марксистка, социалистическа и комунистическа историография от първите тридесетилетия на ХХв. Христов

⁴⁶ Христов, Хр. Отношението на З. Стоянов към българското националнореволуционно движение и към социализма. – *ИПр.*, 1947, г. IV, кн. 2., с. 159.

открито твърди, че „под булото на борба за запазване на националната независимост от посегателствата на царското руско правителство“, З. Стоянов станал най-ревностен крепител на режима на Стамболов, чиято външна политика „превръщала България в противоруски агент на западноевропейските империалисти.“⁴⁷ Да оставим настрана как „немският империализъм“ след разпадането на антихитлеристката коалиция и подписването на мирните договори е вече заменен с новото плашило наречено „западноевропейските империалисти“. Още по-важно е, че с горепосочената формулировка на Стамболовата външна политика – може би резултат и от изрично политическо внушение – се отбелязва по ирония не само „завоя“ на З. Стоянов, както твърди авторът, но и остър завой на самонаричащата се българска марксистка историография в оценката на Стамболовата външна политика, която вече се разминава с тезите на Д. Благоев, на В. Коларов от времето на „Авантюрите“ (1935 г.),⁴⁸ на Ж. Натан (1938 г.) на П. Топалов (1945 г.), а дори и на наскоро публикувания и разгледан по-горе материал от Яр. Йоцов. Хр. Христов вече „открива“, че това била „една политика за мнимо запазване на националната независимост“ и на тази политика З. Стоянов служел като крепял диктатурата на Стамболов.

Друг момент, който прави особено впечатление, е силното ударение, поставено върху диктаторските методи при управлението на Стамболов, като то пряко се свързва и извежда именно от антируската външна политика. Диктатурата никога не е била централна тема за българската марксистка историография на регенството и Стамболовото управление, особено що се отнася до периода от 1886 до 1892 г. Що се отнася до

⁴⁷ Христов, Хр. Отношението..., 1947, с. 168.

⁴⁸ Павлович, П. *Авантюри руского царизма в Болгарии*. М., 1935.

връзката между нея и антируската външна политика, можем да кажем, че тя представлява пряка заемка на възглед характерен за съединитко-цанковистката русофилска интерпретация.⁴⁹ Явно в очертаващата се все повече конфронтация в международните отношения, установяващата се еднoпартийна комунистическа власт разчита все повече да легитимира себе си чрез Съвесткия съюз, а от там и исторически, и национално чрез Русия, нейната политика и българо-руските отношения. Ето защо комунистическата власт сепужда е от една историография, която да се отърси и захвърли окончателно марскистките постановки и историографската традиция създадена в миналото от българската левица и комунистическите среди включително.

Колко проблематично е цялото това наследство ясно личи от езика на самия В. Коларов в издадената през 1948 г. негова книга "Освобождението на България от турско робство". С възмущение, съчетано със заплашителен тон, В. Коларов отбелязва: *"Някои български лъжеисторици, които претендират даже, че споделят "прогресивни" исторически теории, при обяснението на смисъла и значението на Руско-турската война и на Освобождението на България, изхождат от това, че Русия в оная епоха беше една абсолютна монархия и пазителка на стария ред в Европа, а западноевропейските държави, като Англия и Франция, даже като Австро-Унгария и Германия, бяха социално и политически по-напреднали и в техните недра се развиваше едно модерно работническо и социалистическо движение. Но тия лъжеисторици пренебрегват очевидния факт, че царска Русия, стремейки се към Цариград, независимо от целите, които си поставяше руското правителство,*

⁴⁹ Вж. напр. Маджаров, М. *От самовластие към свобода и законност*. С., 1936.

обективно действаше революционно по отношение на разлагащата се Отоманска империя и фактически беше съюзница на възставащите срещу турско робство балкански народи, когато либерална Англия и полу-феодална Австро-Унгария, в стремлението си към териториални завоевания се явяваха крепители на гнилия азиатски ред..."⁵⁰ Вън от съмнение е, разбира се, че подобни постановки на "лъжеисторици" (заети от К. Маркс, Фр. Енгелс, В. И. Ленин, Социтерна и Коминтерна, а и от самия В. Коларов от 30-те години), като оставим настрана въпроса за тяхната правота, се явяват проблем за установяващото се в България еднoпартийно комунистическо управление от сталински съветски тип.

Тук ми се ще да обърна внимание на днешния читател, който не е запознат в детайли с интерпретациите на Руско-турската война от 1877-1878 г. в България от 90-те години на XIX в. **насетне, че разбиранията, на които се противопоставя В. Коларов, се споделят в България от немалка част от политическия и идеен спектър през предходните десетилетия – тесни социалисти (по-късно и комунисти), широки социалисти, най-различни леви течения и групировки, земеделци, радилдемократи, среди в Народнолибералната, Либералната и Младолибералната партия, кръговете около ВМОРО и ВМОК. За тях тя обикновено е "т. нар. "Освободителна война". Единствено Народната и Прогресивнолибералната (цанковистка) партия, заедно с монарха Фердинанд, се придържат към онази интерпретация, която ще надделее във времето след Втората световна война. В този смисъл появата в период от пет години – от 1906 до 1911 г. – на доста сходните, макар и от различни изходни позиции и мотиви, интерпретации на политиката спрямо Русия на воденото от Стамболов регентство и Стамболовото правителство,**

⁵⁰ Коларов, В. *Освобождението на България от турско робство*., С., 1948., с. 11

дело на Я. Сакъзов, Д. Благоев, Д. Маринов и С. Радев, са и своеобразна реплика на провежданата и от самия цар Фердинанд след 1895-1896 г. и особено след 1902 г. политика спрямо царска Русия.

В. Коларов все пак познава добре лявата литература и марксистката историография, поради което се чувства длъжен да обърне специално внимание и да внуши, че Хр. Ботев и В. Левски наистина били срещу руския царизъм, но оценявали положително позицията на Русия по Източния въпрос. Заедно с това, Д. Благоев оценявал позитивно Освобождението, бил срещу домогванията на руския царизъм, но и срещу Австро-Унгария и нейната политика. И най-вече Коларов иска да подчертае дебело как Октомврийската революция от 1917 г. *“пресече корените на царския империализъм, премахна и най-малките следи от експанзионистически, завоевателни стремежи във външната политика на Съветския съюз.”*⁵¹ Разбира се, първоначалните интернационални тръпки на болшевиките и техният патос срещу бившия режим довеждат до публикуването на много документи и до утвърждаването на историографската школа на М. Покровски, която разкрива редица страни на руската имперска политика. Те влизат и в оценките на българската марксистка и комунистическа историография. Но през втората половина на 30-те и особено след 1939 г., Съветският съюз и Сталин се връщат към руското имперско наследство, а и точно тук е проблемът във взаимоотношенията на България със СССР и в легитимирането на новата комунистическа власт. Очевидно, този момент е прекрасно съзнаван от В. Коларов, който се стреми, в очертаващата се нова конюнктура на “Студената война” и установяването на тоталитарен комунистически режим от сталински съветски тип, да активизира традиционната русофилска идеология

51 Пак там, с. 21.

и да игнорира прозападните, проевропейски моменти от българската мисловна традиция. И не на последно място, особено видим е завоят в интерпретациите на В. Коларов в сравнение с разгледаните горе лекции на Тр. Костов от предходната 1947 г.

Следваща стъпка в утвърждаването на едно ново мислене за кризата от 1886-1887 г., управлението на регентството и Стамболовото управление е студията на Хр. Христов “Захарий Стоянов. Обществена и политическа дейност”, която е очевидно работена през периода 1947-1948 г., а се появява на страниците на “Годишник на Софийския университет” през 1949 г. Тук още в началото Христов като че ли повдига завесите за нуждата от занимаването с подобна проблематика. Той отбелязва как въпреки отрицателното си отношение към идеите на научния социализъм и първите му пропагандатори в България, все пак З. Стоянов има голям авторитет през 30-те и 40-те години на ХХ в. сред левите среди на българската интелигенция и общественост.⁵² Този авторитет видимо се дължи на силните елементи на преклонение и митологизация към националното революционно минало от 60-те и 70-те години на ХІХ в., както и на своеобразната смес от античорбаджийска, антиконсерваторска, антибуржоазна, народническа и революционна реторика в неговото творчество. Те се оказват удобни за комунистическото движение през 20-те и 30-те години, както и в новата ситуация и контекст след 9 септември 1944г. Ала точно очертаващата се съветизация на България, прави или може да направи неудобен и дори подкопаващ за властта страстния национализъм на З. Стоянов, проповедите му за “свобода”, “самостоятелност” и “независимост”, при това с ясно изразен именно антируски заряд. Никак няма да е трудно

52 Христов, Хр. Захарий Стоянов. Обществена и политическа дейност. Във: - ГСУ, Историко-филологически факултет, Т. 44, 1947-1948, 2 (история), С., 1949., с. 4.

за българската общественост в условията на шествие на Сталиновата имперска политика по света и протичащ процес на съветизиране на страната, да "разчете" в актуален политически план антируския национализъм на З. Стоянов. Разбиранията на национал-революционера могат да компрометират установяващия се просъветски режим като антинационален и противоречащ на революционна традиция от XIX в., която от своя страна остава авторитетен и позитивно натоварен национален източник в новата комунистическа идеология. Поради това, явно не може да се допусне творчеството на З. Стоянов да остане без нова интерпретационна рамка в новите условия. Нея Хр. Христов задава като получава общите постановки от Тр. Костов и В. Коларов.

Особено показателни индикации намираме за протичащите енергии между политическата власт и академичната историография. Хр. Христов възприема оценката дадена от Тр. Костов в "Лекции върху историята на БРП (к)" за З. Стоянов, базирана върху споменатото партизанско произведение на Д. Благоев от 1886 г. "Нашите апостоли". Според нея, след Съединението от "анархист" и "радикалсоциалист", З. Стоянов станал "краен реакционер".⁵³ В този смисъл, отново е показателно пренебрегването на далеч по-спокойната и балансирана оценка на Благоев от неговия "Принос", дадена двадесет години след събитията. Заел тази легитимирана от Тр. Костов постановка, Хр. Христов възприема пък от В. Коларов идеята за "намесата на славянска Русия, която с цената на огромни жертви осъществи нашата политическа независимост." Христов дори възприема и езика на В. Коларов, определяйки останалите противни твърдения, при това традиционни за лявата, а и комунистическата историография, като

53 Пак там, с. 8.

твърдения на "български лъжеисторици".⁵⁴ Христов излиза вече още по-категорично с твърдението как "част" от българската "национал-революционна интелигенция" направила "към средата на 80-те години" "остър завой надясно и премина в служба на новата българска търговска, а по-късно търговско-индустриална буржоазия" като подпомогнала установяването на нейното "класово господство".⁵⁵ И доколкото създаването на текста очевидно върви паралелно с втвърдяването на новия режим в страната, в него може да се срещне и констатацията, че идейната еволюция преживяна от З. Стоянов била характерна за "по-голямата част от българската национал-революционна интелигенция."⁵⁶ Проследяването на тези процеси се разполага в рамките на Благоевата схематична интерпретативна рамка, според която всяка партия или фракция непременно отразява конкретните интереси на дадена социална прослойка и появата на нова партия или политическа групировка е все резултат от конкретно протичащи дълбоки социално-икономически изменения и разслоения.⁵⁷

Според Христов, още "от началото на 1886 г." – в очевиден опит да се оттегли в хронологичен план тази периодизация от незаклейменото от новата власт Съединение – З. Стоянов вече бил преминал в служба на "новата българска търговско-индустриална буржоазия."⁵⁸ Като се базира на Д. Благоев (а в него такова нещо не откриваме) и стопанската история на Ж. Натан от 1938 г. (самата тя базирана върху Благоевата интерпретация и насочена срещу политиката на Русия), Христов твърди, че след Съединението З. Стоянов "напълно преминал, без да съзнава това" в услуга на "новата българска буржоазия,

54 Пак там, с. 9.

55 Пак там, с. 4.

56 Пак там, с. 8.

57 Пак там, с. 14.

58 Пак там, с. 15.

икономическите интереси на която били здраво свързани с капиталистическите държави в Западна Европа."⁵⁹ От тук се извежда и категоричното, но напълно недоказуемо заключение, че *"борбите между русофили и русофоби в България имат своята обусловеност преди всичко в общественно-икономическото развитие на нашия народ."* Това твърдение ще се превърне в база за продължаване на обобщението, разкривайки основните подбуди скрити в разработката на периода на регентството и Стамболовото управление в първите години след 9 септември и особено след 1946 г. Христов заявява: *"Режимът на Стамболов, който обикновено се представя като режим за запазване на националната независимост по своята същност не е нищо друго освен режим, през който новата българска търговско-индустриална буржоазия налага и запазва своето класово господство над дребните стокопроизводители от града и селото."*⁶⁰

Гореспоменатият израз у Хр. Христов "обикновено се представя" има предвид господстващата представа в рамките на българската марксистка историография, в това число и онази, която исторически е свързана с партията на тесните социалисти и комунистите, очевидно нито неизвестна, нито непопулярна сред лявата интелигенция, включително и комунистическата. По този начин студията на Хр. Христов маркира пълен отказ от довоенната марксистка интерпретация, че борбата водена от регентството и Стамболовото правителство след 1886 г. е борба за "самостоятелност" и "независимост" от Русия. Нещо повече. Чрез така приложената операция тази марксистка и комунистическа интерпретация се видоизменя чувствително. Стамболов и неговото управление стават равни онтологично на лошата "буржоазия" и "капитализъм", които са едва ли не синоним на "русофобия", враждебни на Русия и

59 Пак там, с. 135

60 Пак там, с. 136

на "българския народ" в неговото огромно мнозинство – *"дребните стокопроизводители от града и селото."* Самата "русофобия" като феномен става нещо дълбоко присъщо на "буржоазията", при това най-вече на "търговско-индустриалната буржоазия".

В чужд за марксистката историография език именно "славянска Русия" като някакво олицетворение на доброто се противопоставя в целия текст на "Запада", на "капиталистическите държави в Западна Европа", като въплъщения на злото. И докато в първите години след 9 септември 1944 г. ударението се поставя най-вече на Австро-Унгария и Германия, все повече в текстовете се настанява Англия. Потозиначин, новият комунистически сталинистки историографски дискурс селективно възприема много от славянофилските теми срещащи се в интерпретацията на българската криза и Стамболовото управление, характерни в миналото най-вече за автори от съединисткия и цанковистки политически лагер. В този смисъл е особено показателно постоянното вече позоваване на славянството, на "славянска Русия", при показателното игнориране на езика за "православна" Русия, очевидно поради атеистичния характер на новия комунистически режим. Всъщност, струва си да отбележим, че точно в тази посока ще бъде вече публично представян един понякога цензуриран вариант и на Вазовото русофилско творчество.

В новата държавна комунистическа идеология, при интерпретирането на българо-руските и българо-съветските отношения, структурно и идейно се налага старият русофилско-славянофилски модел, с изтръгване от него на религиозно-православния му елемент. На негово място се настанява вече едно идеализирано поставяне на ударение върху революционните връзки от миналото плюс комунистическа терминология, което се отразява на интерпретативната рамка на т. нар. българска

марксистка историография. В тази нова версия има една незабелязана и до днес историческа ирония. Всъщност по време на самите събития цанковисти и съединисти клеймят групата около в. "Независимост", воденото от Стамболов регентството и Стамболовото правителство, най-вече като "радикали", "нихилисти", "безбожници" и представители на някаква лява, крайна, якобинска традиция. И ако го нямаше тяхното противопоставяне на политиката на Петербург, преминаващо на моменти и в открита русофобия, това едва ли би впечатлило новата комунистическа власт или би й създадо някакъв проблем.

През 1949 г. на страниците на "Исторически преглед" Д. Косев публикува статията "Началото на антируската политика на българската едра буржоазия и П. Р. Славейков". В нея той си поставя следните въпроси. При русофилските чувства на "българския народ", как е била възможна външнополитическа ориентация спрямо творците на Берлинския конгрес – Англия и Австро-Унгария? Какъв е социалният състав на русофилските и русофобски партии и каква е тяхната идеология? Коя "обществена сила е могла, въпреки волята и чувствата на мнозинството от българския народ, да извърши такъв обрат във външната политика на България?"⁶¹ Д. Косев застъпва становището, че историците досега не са отговорили задоволително на поставените въпроси. На първо място, според него, те погрешно схващали политиката на русофобските партии като "националистическа политика, като борба за запазване на националната независимост на България от завоевателните намерения на царска Русия." По този начин и Д. Косев отхвърля интерпретацията, господстваща в рамките на всички политически и историографски течения, с изключение

⁶¹ Косев, Д. Началото на антируската политика на българската едра буржоазия и П. Р. Славейков. – *ИПр.*, год. V, 1949, кн. 2, 166-167.

на онези, които се свързват с цанковисти и съединисти. На второ място, според Д. Косев, подкрепата получавана от Англия, Австро-Унгария и Италия, тези историци били обяснявали със "загрижеността на Европа за българската независимост". Спекулативно Д. Косев отдава проникването на тези схващания в "буржоазната историография" единствено покрай книгата на С. Радев.⁶² Разглеждането на периода като борба за отстояване на "националната независимост" присъства още в исторически творби на Я. Сакъзов и Д. Благоев, които изпреварват времево книгата на С. Радев. Освен това, в нито едно от тези изследвания не се говори за някаква загриженост на Европа за българската независимост от някакви идеални подбуди.

Косев твърди още, че "някои историци с русофилски настроения" като Ив. Панайотов били склонни да обясняват влошаването на руско-българските отношения с грешките на царската дипломация и характера на ръководните лица в Русия. Според Косев, въпреки сериозния му документален принос, Ив. Панайотов не надмогнал изводите на С. Татищев. Косев се обявява и срещу интерпретацията на П. Топалов. Тук той поставя под съмнение представянето на периода 1886-1894 г. като борба на крупната търговска буржоазия за запазване на националната независимост на България от посегателствата на царска Русия. На второ място, Косев се противопоставя на оценката на Топалов за дейността на русофилските партии като предателска "без да прави разлика между различните русофилски течения по онова време."⁶³ Всъщност, подобна трактовка не е дело на П. Топалов. Лявата историография винаги е била склонна да интерпретира именно по този начин политическата дейност на съединисти и цанковисти. Заедно с това, самото комунистическо движение през 30-

⁶² Пак там, с. 167.

⁶³ Пак там, с. 167.

те години дори втвърдява тази оценка, и тук по ирония на съдбата, определена роля играе и самият В. Коларов с "Авантюрите" от 1935 г.

Правейки тези констатации и признайки, че има "грешки", "брутални методи", "авантюри" на "царската дипломация", Д. Косев тръгва към изследването си. "Правилно обяснение на поставените по-горе въпроси – предпоставя Косев – могат да ни дадат само данните за вътрешното общественоеикономическо развитие на България след Освобождението."⁶⁴ В този смисъл изходната постановка предполага зависимост, при това пряка и строга, между политическото поведение и икономическите, или търговски, интереси. Тази изходна предпоставка вече предварително обрича изследването на неуспех като предопределя съмнителния характер на заключенията. Причини за очевидното целенасочено търсене на тези предпоставки можем да намерим в две посоки. От една страна, явно е налице усилие за завойт в българската външна политика вината да се стовари на "буржоазията" и по възможност на "едрата буржоазия." От друга страна, въпреки отхвърлянето на някои изводи на Д. Благоев от неговия "Принос", и то именно тези, които са неудобни на новата комунистическа власт, предпоставено е възприемането на твърде съмнителната Благоева вулгарна марксистка теза за пряко съответствие между "партия", от една страна, и "класа" и социален слой, от друга, между партийно разцепление и социално-класова диференциация. Тези изходни постановки създават измамното впечатление, че ще се борави първо с емпиричен материал, а после ще се правят налагащите се от него заключения. Като резултат от тях се стига до извода как "към 1885-1886 г. израснала новата крупна търговско-индустриална буржоазия", а Стамболов бил изразител на "едрата търговско-промишлена буржоазия".

Властта "след 9 август" се заграбила от тази "търговско-

64

Пак там, с. 167.

промишлена буржоазия", която ориентирала България към западните държави и се противопоставила на "руското влияние".⁶⁵ Тези заключения, струва ми се, са директно взети от репресиращия реалността анализ на самия Д. Благоев от началото на века. Стремейки се да подкрепи тази абсурдната теза с емпиричен материал, Д. Косев изнася данни за вноса и износа от различните западни държави и Русия, като с нищо не доказва, че има непременно взаимозависимост между икономически връзки и търговия, от една страна, и конкретна външнополитическа ориентация, от друга.⁶⁶ Следвайки тази посока на мислене, авторът стига до фантазмагоричната теза как около 9 август 1886 г. "сред едрата търговско-промишлена буржоазия се оформя силно антируско течение, което послужило като основа на антируската противонародна политика на българската капиталистическа класа през следващите десетилетия."⁶⁷ Като етикет за Стамболов и стамболовизма, включително и по време на кризата, ще бъде запазен изразът "едробуржоазната стамболовистка партия."⁶⁸ Актуалният политически характер на този прочит е повече от очевиден. Русофобията става иманентно присъща най-вече на "едрата търговско-промишлена буржоазия", на "българската капиталистическа класа" и за всеки случай, дори и тогава когато е функция на противопоставянето на политиката на официален Петербург, тя винаги е "противонародна". "Капитализмът" става равен на "русофобия" и на противобългарщина.

И все пак, Косев твърди, че "една малка част от крупната търговска буржоазия, свързана с руския пазар и едрите земевладелци", заедно с "част от офицерите", били образували ядрото на цанковистката русофилска

65 Пак там, 168-169.

66 Пак там, с. 169.

67 Пак там, 170-171.

68 Пак там, с. 165.

партия. И продължавайки традицията на марксистката и комунистическа довоенна интерпретация, Косев продължава: *“Тази партия, както е известно от многобройни документи, е получавала инструкции и субсидии от царското правителство и е одобрявала всички планове и ходове на царската дипломация, включително и окупацията на България.”*⁶⁹ Тази партия Косев отграничава от партията на П. Каравелов и П. Р. Славейков *“отразяваща интересите и настроението на дребната градска и селска буржоазия, която в грамадното си мнозинство остава вярна на своите чувства на привързаност към освободителката Русия.”*⁷⁰ За построението на Косев е необходимо и задължително да представи наличието на коренна разлика между онова, което пишел срещу Русия в. “Независимост” на П. Р. Славейков и П. Каравелов през 1882 г. и в. “Независимост” от 1886 г. Според Косев, първият се обявявал срещу руското влияние като нападал и политиката на западните държави, за разлика от втория.⁷¹

Напълно произволно ще се наложи и една друга догма, която задълго ще господства в комунистическата историография през следващите десетилетия. След цанковисти и каравелисти, и зараждащият се български социализъм начело с Д. Благоев ще бъде причислен към русофилските течения. За целта, Косев ще се позове на програмната статия във в. “Демократ” и на брошурата “Нашите апостоли”, и двете от пролетта на 1886 г., и ще пренебрегне редица други исторически свидетелства, както и твърдения на самия Д. Благоев.⁷² Тези идеи влизат и в по-сетнешната монография на Д. Косев, посветена на П. Р. Славейков.⁷³

69 Пак там, с. 171.

70 Пак там, с. 171-172.

71 Пак там, с. 172.

72 Пак там, 172-173.

73 Косев, Д. П. Р. Славейков. *Обществена и политическа дей-*

С тази статия на Д. Косев икономическият детерминизъм характерен за довоенните марксистки автори се довежда до още по-фрапираща крайност, като с него съвсем неубедително се обяснява и външнополитическата ориентация. За целта се ревизира довоенната марксистка интерпретация на външнополитическите аспекти на българския политически живот по време на кризата и Стамболовия режим. Както ще се убедим по-нататък, точно този текст на Д. Косев задава за цели десетилетия напред интерпретативна рамка, която е абсолютно задължителна за българските историци, дори и в началото на 80-те години, и почти докъм 1987 г., когато по-скоро времето на “перестройката” като че ли ще създаде по-либерален климат. Тази интерпретативна схема беше застъпена и в лекционния курс по “Нова българска история” в Историческия факултет на Софийския университет през учебната 1986-1987 г.⁷⁴

За съжаление, днес е трудно да се гадае дали все пак текстът и намеренията на Д. Косев с разграничаването на цанковисти, като получаващи преки *“инструкции и субсидии от царското правителство”* и одобряващи всички негови *“планове и ходове”*, от една страна, от хората около Каравелов и Славейков, от друга, не могат да бъдат разчетени и като форма на “протест” или изобличение срещу най-угодническите на Москва кръгове сред комунистическото ръководство в София. Все пак, в този момент и през следващите години, ще се следва от ръководството на БКП политика, чието съответствие съвсем не са П. Каравелов и П. Р. Славейков, а най-вече политическата култура и манталитет на силите около Др. Цанков. Но за това са необходими повече

ност. Във: – ГСУ, *Историко-филологически факултет*, Т. 45, 1948-1949, кн. 2.

74 Свидетелството се базира на мои лични спомени.

доказателства.

Към края на 1948 г., в хода на работата си върху З. Стоянов, Хр. Христов предава и нов текст със заглавие "Идейната еволюция на българските революционери след Освобождението", който се появява в "Исторически преглед" през 1949 г., и то в книжката на списанието посветена на отминалия V конгрес на БКП от декември 1948 г. Сравнен дори и с предишните му публикации, появили се през 1947 и 1948 г., като език, изрази средстава и тези, материалът на Христов създава впечатление за много по-злокобен и страшен, макар да се застъпват и становища, които вече са се появили и в другите му две изследвания за З. Стоянов. И тук като основна методологическа база служат прозвезденията на Д. Благоев "Нашите апостоли" и "Принос", а извлеченият в хода на работата изворов материал се интерпретира в предзададената от тях рамка, в съчетание с текущата актуална идеология на установяващия се комунистически режим от съветски сталински тип. И тук взаимозависимостта между партия и фракция, от една страна, и "класа" и "прослойка", от друга, се копира по Д. Благоев. Крайната цел на публикацията на Христов е да докаже, че след Съединението З. Стоянов и другите революционери "преминали в служба на българската търговско-промишлена буржоазия."⁷⁵ За сетен път ще повторя, че това е една умозрителна постановка, която не може да се изведе по никакъв начин от изворовия материал.

За Хр. Христов борбата между либерали и консерватари, а след Съединението между русофили и русофоби, била по своя характер "класова борба". "Обаче съвсем неправилно, неотговарящо на действителността ще бъде – продължава Христов – ако сметнем русофилите за преки наследници на старата консервативна

⁷⁵ Христов, Хр. Идейната еволюция на българските революционери след Освобождението. - ИПр., год. V, 1949, 3-4, с. 447.

*партия, а русофобите за наследници на либералите. В действителност тук картината е много по-сложна. В категорията на русофилите, както и в категорията на русофобите, влизали различни обществени групи с различни класови интереси, които били обединени в името на една обща политика – със или против Русия."*⁷⁶

За съжаление, в това свое резонно твърдение, в което се позовава на формулировки на Д. Косев от изследването му върху П. Р. Славейков, Хр. Христов не отива по-нататък, макар че и един по-гъвкав марксистки подход (да не говорим за други възможности в дотогавашното развитие поне на социологията и социалната психология) би дал подобна възможност. И точно тук виждаме как социалният подход, от който българската историография още от 30-те години наистина изпитва крещяща нужда, остава приложен половинчато или в най-лошите варианти на Благоевата интерпретация, съчетани единствено с подхода на един сталинизиран марксизъм.

Според Христов, с избухването на борбата между русофили и русофоби се поставило начало и на политическото разцепление между "бившите членове на революционната партия." "Една част от тях, и то по-голямата – пише той – преминали на националистически позиции и се обявили решително на страната на русофобите, а друга част застанала в редовете на русофилите."⁷⁷ Тук веднага бие на очи, че дори и в този мракобесен период на установяване на тоталитарната диктатура, в официално историческо издание се застъпва теза, която на практика не ще има място в България до самия край на режима през 1989 г. Цялата пропагандна машина винаги се стреми да създаде усещането, че по-голямата част от националреволюционерите от 60-те и 70-те години на XIX в. са били и след Освобождението върли поклонници на Русия, а "русофобите" сред тях са

⁷⁶ Пак там, с. 444.

⁷⁷ Пак там, с. 445.

по-скоро изключения.

Ала след тази иначе правдива постановка Хр. Христов търси причината в *„развитието на общественно-икономическите отношения в България след Освобождението“*, което на практика *„поставило бившите членове на революционната партия в различни класови групи, без те да съзнават това.“*⁷⁸ На практика с това си твърдение, Христов отрича сам току-що направената си констатация, че ставало дума за нещо по-сложно от обикновено класово деление, като отново свежда конфликта до класов конфликт и борба между различни класови групи. За целта той се позовава отново на *„Приноса“* на Д. Благоев, но като разбърква хронологично Благоевите постановки, леко изтегля въпросната социалнокласова диференциация към 1885-1886 г. и я връзва с външнополитическите аспекти и отношението към Русия – една напълно произволна операция неподкрепена с никакъв фактологичен материал.

Христов отбелязва как *„идеолозите на русофобството“* успели да наложат разделението *„патриоти“* и *„предатели“* и подобно на Д. Косев, некоректно прехвърля историографската отговорност за популярността на това деление към С. Радев, който най-вече го утвърдил. И за кой ли път, прибъгвайки предимно до партизанската фразеология на цанковисти и съединисти, и имайки предвид *„идеолозите на русофобството“*, Христов представя техния патриотизъм като *„австрофилски патриотизъм“*.

Тук Христов отново ще обърне внимание на обстоятелство, дълго премълчавано от исторически текстове през следващите десетилетия, как *„в своята противоруска политика русофобите в България търсели опора главно в идеологията на национал-революционното движение.“* И веднага, следвайки В. Коларов, Христов

⁷⁸ Пак там, с. 445.

допълва как Ботев, Левски и Каравелов били срещу руското самодържавие, но градели бъдещето на България в съюз със *„славянска Русия.“*⁷⁹ От идеите на революционерите те били използвали само това, което им трябвало, но под въпрос остава дали и комунистическата историография не предстои да прави или вече не прави същото.

Можем да кажем, че процесът на утвърждаване на тоталитарния режим от сталински съветски тип през периода 1946-1948 г. съвпада с постепенното оформяне и утвърждаване на един съвършено нов комунистически и претендиращ за марксистки *„разказ“* или историографска версия за времето на регентството и Стамболовото управление, и особено за тяхната външна политика и развитието на българо-руските отношения. През този период съвсем открито, макар и да запазва като че ли на езиково равнище някаква поне относителна или външна автономия, академичната линия на историческо изследване върви заедно с политическата пропаганда и е в немалка степен нейно отражение. Прави впечатление, че наистина сякаш се отстраняват някои пресилени и едностранчиви оценки на довоенната марксистка историография за ролята на Русия в българската история, но това се прави по директива и не в името на възстановяване на някаква *„истина“*, не след свободна научна дискусия, а в името на изграждането на нова политическа митология.

Както вече беше споменато, в същината си новата интерпретация е едно причудливо, а за съвременниците от края на XIX в. – странно и немислимо съчетание между вулгарно-марксистките постановки на Д. Благоев за строго и пряко съответствие между *„класа“* и *„партия“* плюс славянофилския и русофилски патос на автори цанковисти и съединисти от миналото. Не можем да говорим за поява

⁷⁹ Пак там, 445-446.

на някакви задълбочени изследвания, които са вкарали в обръщение огромен нов документален материал. А и доколкото го има, при "четенето" му историците видимо поставят предзададени интерпретационни схеми, в които се съчетават идеологически, но най-вече конюнктурно-политически мотиви. Новата интерпретация напълно загърбва, премълчава или подлага на критика българската марксистка и дори комунистическа историографска представа за политиката на "царска Русия", както и на воденото от Стамболов регентство и по-сетне правителство. Собствено изобретение на тази историография (разбирай на Д. Косев и Хр. Христов) е пряката зависимост и обвързаност между класови позиции и външна политика. Същото може да се каже и за изтеглянето назад във времето на формирането на "търговско-индустриалната буржоазия", нейното пряко обвързване с някаква иманентно присъща ѝ антируска политика, и превръщането на мнозинството от бившите националреволюционери начело със Ст. Стамболов и З. Стоянов точно след Съединението или точно от началото на 1886 г., в идеолози или слуги на тази антируска политика.

Заемките от цанковистките и съединистки автори, както и от църковните историци в миналото, са изключително селективни. Спомена се вече няколко пъти, че от тях се заема русофилската и славянофилската реторика. Но явно поради силния атеистичен импулс на новия режим, в комунистическата марксистка историография като че ли е изоставено наблягането на антицърковната политика на Стамболов, което русофилски автори като М. Маджаров, както и професионални историци като П. Ников, Ю. Трифонов и др., изтъкват.

Кои са причините за този завой, довел до ново историографско мислене за руската политика през

посочения период, както и за същината на делото на Ст. Стамболов, З. Стоянов и други в противопоставянето им на тази политика? Тези причини бихме могли, по мое мнение, да потърсим в няколко посоки. Ако останат старите довоенни, марксистки, социалистически и комунистически постановки, възможните паралели между руската и съветска политика в момента, а и в следващите години, биха били неизбежни. На второ място, Ст. Стамболов и З. Стоянов, въпреки "Нашите апостоли" на Д. Благоев, все пак олицетворяват, включително и за българската лява, марксистка, социалистическа и комунистическа историография и интелигенция, връзката с "възрожденска България" и асоциирани с Г. С. Раковски, Л. Каравелов, В. Левски, Хр. Ботев, те могат да се превърнат в национално и социално знаме, здраво вписано в модерната българска политическа традиция, което да бъде противопоставено от сили вътре в БКП и извън нея на съветизацията и раболепния на Москва елит в страната. На трето място, освен тази "възрожденска", национално-революционна, и раннолиберална русофобска линия, могат да бъдат използвани за целта и ресурси, идещи от "Приноса" на Д. Благоев, и от самото комунистическо историографско наследство на Г. Бакалов, Ж. Натан, дори самия В. Коларов и т.н. Затова в следващите години "Приносът" на Д. Благоев ще се преиздава снабдяван с критични пояснителни бележки, но официална сила интерпретацията му на тези събития няма да придобие. На четвърто място, въпреки наличието на българска либерална и демократична традиция, либерализмът, борбата за човешки права, трудно могат да се превърнат в ефективно дисидентско и опозиционно средство за борба срещу съветизацията. Но наследството на русофобския национализъм с неговите радикални и леви корени е един опасен извор за национални и антисъветски действия.

Струва си да си зададем въпроса не е ли било възможно да се запази Благоевата теза и тази на комунистическата историография от 20-те и 30-те години за политиката на ръководеното от Стамболов регентство и Стамболовото правителство като "борба за национална самостоятелност" от "царска Русия", а да се направи едно идеологическо отграничение между нея и Съветския съюз? Така постъпват например комунистическите партии в Унгария и Полша при интерпретиране на събития от XIX-то столетие. Ала явно в България това не е било достатъчно. Алюзиите винаги ще бъдат правени от българската общественост, както и от част от интелигенцията вътре в БКП. В този смисъл се запитах дали до известна степен, въпреки създаването ясно впечатление за политическа целесъобразност, текстът на Д. Косев не може да се чете донякъде и като скромн опит за изобличаване на властта, не толкова на просъветската ѝ политика, а на начина, формите и степените, по които се прилага.

И още нещо. Трябва да се признае, че марксистките изследвания наистина демонстрират един стремеж за разширяване рамките на анализа, за навлизане в предпочитанията на масите, на различни социални слоеве, на възможните социални основи на протичащите политически процеси. Като цяло, традиционната българска историография, обикновено в стила на пруската и немска историография от XIX в., поставя в центъра на своето внимание именно държавата, нейните институции и историята на международните отношения.⁸⁰ Всичко това, повече или по-малко, винаги се е съчетавало с една господстваща романтична

⁸⁰ Iggers, G. *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Hanover and London, Wesleyan University Press, 1997, 23-30; Bentley, M., *Modern Historiography. An Introduction*. London & New York, Routledge, 1999, 36-42.

представа за националното и за "народа". И тези две господстващи тенденции – немският тип позитивизъм и романтизъм на XIX в. – ясно се очертават върху повечето писания, ако изключим видимото по-силно влияние на френската и английска школа върху С. Радев. На едно ново поколение интелектуалци от междувоенния период господстващите историографски схеми явно тежат. Появяват се някои плахи наченки за психологическа трактовка на историята, вглеждания на неисторици върху масовата политика, влияния от Ортега-и-Гасет, от колективната психология разработвана в Германия, включително и от руския марксизъм от 20-те години. В строго академичната историография, трябва да признаем, това влияние е слабо. Затова и навлизането в нея на заявления марксистки подход след 1945 г. би могъл сякаш да я отвори към една по-социална интерпретация, но това е наистина само на пръв поглед. Съвсем друг е въпросът доколко разгледаните тук историци са адекватни на това логично и завладяло редица страни в Европа и по света придвижване към социални аспекти.

Успяват ли те да отговорят задоволително на поставените от самите тях въпроси? За явния провал в това отношение причина трябва да търсим в грубия икономически детерминизъм, идещ от традицията на Благоев, който не само не е надмогнат, а е възприет като догма и дори, струва ми се, е пренатегнат допълнително. От друга страна, представата за човека като същество, действащо на базата на ясно осъзнати класови, икономически интереси, допълнително е обрекла един анализ, отнасящ се до българо-руските отношения, на неуспех. Своята дума е казал и очевидният предзададен стремеж, резултат на интерпретативната операция в изпълнение на определена политическа поръчка от втората половина на 40-те години – да се свърже непременно едрата буржоазия с русофобията.

Характерно за горепосочените автори марксисти е, че когато работят с публицистичен текст, те винаги го разглеждат като отразяващ непосредствено автентични идеи на автора по даден проблем, включително за Русия и развитието на българо-руските отношения. За тях той не е текст, с който се преследват определени цели в публичното пространство, с който се цели въздействие върху аудитория с определени характеристики, за която той е предназначен и сътворен. Те улавят определени публикации, подбират дадени цитати и върху тях правят прибързани изводи по впечатление, без да са изработени ясни критерии за преценка и заключения.

Утвърждаване и кодифициране на новата версия

Така осъщественият завой в интерпретацията през периода 1947-1949 г. българската историография задълбочава през следващите години в същата посока. А и самата проблематика остава "запазена територия" за Д. Косев и Хр. Христов, с които не се конкурират никакви други усилия на историци по това време. Очевидно в хода на подготовката на новата двутомна "История на България", която трябва да кодифицира официалните комунистически историографски интерпретации, Хр. Христов насочва вниманието си и към периода на Стамболовото управление. Като част от тази му дейност, през 1951 г. на страниците на "Исторически преглед" се появява статията "Към характеристиката на Стамболовия режим"⁸¹ В съзвучие с вече изградения "канон" от него и Косев, цялата статия е подчинена на споменатия вече вулгарен икономически детерминизъм, според който всяка политическа промяна, събитие, процес и т.н.,

⁸¹ Христов, Хр. Към характеристиката на Стамболовия режим. – *ИПр.*, год. VIII, 1951, 1., 19-49.

случващото се в сферата на политическото, отговаря на точно определени икономически промени, които са довели точно в този период до определени социални разслоения, които пък са намерили веднага по пряк начин своето политическо изражение. По този начин се вземат наготово Благоевите пресилени икономически предпоставки като се подсилват и с Д. Косевия външнополитически икономически детерминизъм. Заедно с това, вече съвсем открито и изрично, за разлика от предишните публикации, в текста се настаняват и Сталиновите възгледи и ревизия от 1941 г. насетне на Марксовите и Енгелсови виждания за руската външна политика. Самият Маркс дори се представя в превратен смисъл – имайки предвид развитието в България към средата на 80-те години на XIX в. насетне, Христов отбелязва как се били сбъднали неговите предвиждания, че във всяка нововъзникнала държава на Балканите ще се появи "*силна антируска партия*" (а не говори за "*прогресивна*", както е по Маркс).⁸²

Още в прегледа на историографията, Христов започва с невярното твърдение, че едва ли не само "*буржоазните историографи*" са разглеждали Стамболовия режим, както се изразява самият Христов, като "*режим, през който българския народ водел борба за запазване на националната независимост против домогванията на царска Русия и "предателите" русофили.*"⁸³ Ала за кой ли път си струва да припомним, че що се отнася до проблема за българо-руските отношения, такава е позицията и на Я. Сакъзов, Д. Благоев, комунистическите автори от междувоенния период.⁸⁴ Христов дори изтъква как още в "Ден, год I и "Ново време", год. IV, Д. Благоев не се съгласявал с горното мнение на "*буржоазната историография*", но по-късно

⁸² Пак там, с. 22.

⁸³ Пак там, с. 19.

⁸⁴ *Авантюрите...*, 1935; Натан, Ж., 1938

“под влияние на господстващото във II Интернационал схващане за ролята на царска Русия като главна опора на реакцията и контрареволуцията в Европа”, в “Приноса” си от 1906 г. Благоев вече “прокарва схващането, че през Стамболовия режим в България се води борба за запазване на националната независимост, която продължава до 1892 г.”⁸⁵ В случая отново се сблъскваме с интересна операция на реинтерпретация. От една страна се посочват публицистични текстове на Благоев, при това неясно кои точно, а от друга – представя се наличието на някаква “буржоазна историография”, на която се приписва авторство на гореспоменатата теза. Ала в случая не се отчита, че по ирония хронологически марксистките или поне предполагаемо марксистките интерпретации на Я. Сакъзов и Д. Благоев предшестват заглавията, които самият Хр. Христов подвежда под понятието за “буржоазна историография”. Книгата на Д. Маринов излиза през 1909 г., а тази на С. Радев чак в 1911 г. По това време вече българската читателска публика разполага с трудовете на Д. Благоев и Я. Сакъзов.

Христов вече смело и изрично критикува мнението на П. Топалов, който през 1945 г. бил допуснал “стари грешки”, сторени от него под името П. Павлович още в предговора на “Авантюрите” от 1935 г. Но грешките през 1945 г., изтъква Христов, не можели вече да бъдат извинени, защото са допуснати след “гениалните” бележки на Сталин върху труда на Фр. Енгелс “Външната политика на руския царизъм”, поместени в сп. “Болшевик” от 1941 г.⁸⁶ Христов изказва съжаление, че през 1945 г. П. Топалов отстоявал тезата на Д. Маринов, разглеждайки периода 1886-1894 г. като борба практически срещу шепа русофили от страна на “българския народ”. Разбира се, резонна е критиката на Христов срещу Топалов, доколкото последният възприемал внушаваната от Д. Маринов

85 Христов, Хр., с. 19.

86 Пак там, с. 20.

схематична и наистина опростена представа. Според нея, от едната страна се разполага “българския народ” под ръководството на “патриотичното правителство”, които се борят против домогванията на царска Русия за превръщането на България в “Задунайска губерния”, а от другата страна са разположени незначителни групи от предатели-русофили, платени оръдия на царското правителство, борещи се против националната независимост на своето отечество.⁸⁷ И все пак, Христов пропуска, че дори и в “Авантюрите”, при това в тон с българската марксистка традиция, Павлович (Топалов) говори както за “русофилското суеверие на масите”, така и за “глухата стена на противодействието от българските народни маси”, с която се сблъскал генерал Каулбарс. Освен това, макар и прав в критиката си срещу твърдението за Стамболовата противоруска външна политика като едва ли не отговаряща на мнението на “българския народ”, Христов пропуска, че Топалов най-вече откроява “прогресивните сили на народа”, “прогресивните обществени класи”, което пък се извежда именно от Марксовото предвиждане и оценка за появата на “антируска прогресивна партия”.⁸⁸

87 Христов, Хр., 1951, с. 25.

88 Според Хр. Христов, П. Топалов не се е съобразил с Д. Благоев от “Ново време”, год. IV, т. е., че не може, както пишел там Д. Благоев, “цял народ или цяла политическа група” да бъдат русофили само заради материални интереси, макар да казва, че в основата на русофилството “лежат чисто материални побуждения”. Според мен, явно още Д. Благоев е съзнавал, че вулгарният му марксистки подход и икономически детерминизъм изисква сякаш да се признаят материалните, икономически интереси, които властващите приписват на участниците в бунтовете русофили. Ала самият той, макар и без да живее във времето на т. нар. “linguistic turn” е усещал, че само икономическият фактор не може да обясни външнополитическите ориентации и поведение и затова не е и достигнал до вулгарния марксизъм на Д. Косев, и след него и на Хр. Христов, и е включил в своя анализ и понятие като “суеверие”.

Позовавайки се на публикацията на Д. Косев от 1949 г., Хр. Христов заема от него абсурдното твърдение, че *“поради икономически връзки на едрата буржоазия със Западна Европа бяха на зрели силни антируските тенденции”* още в периода 1881-1883 г. Странен е и възгледът, че още *“след Освобождението”* се обособил *“значителен слой търговско-промишлена буржоазия”*, който не бил еднороден и включвал, от една страна, едробуржоазните и чорбаджийски слоеве от преди 1878 г., политически изразители, на които били Гр. Начович, К. Стоилов и Д. Греков, а от друга, новозабогатели търговци, лихвари, земевладелци и промишленици, на които политически изразител *“в периода след Съединението”* станали Ст. Стамболов, З. Стоянов и Д. Петков. Горните търговско-промишлени буржоазни слоеве били *“свързани икономически със западноевропейския пазар и поради това бяха настроени подчертано русофобски.”*⁸⁹ Вече обърнах внимание на трудната съгласуваност на тези твърдения с емпиричния материал. Консерваторските лидери, особено в началото, са генерали без армия, защото точно техните по-богати слоеве са русофилски, а другата група, поне през 80-те години, със сигурност не представлява никаква търговско-индустриална буржоазия, свързана със западния пазар. И явно не е възможно да не бият на очи едробуржоазните слоеве с русофилска ориентация, които съвсем не са, както Хр. Христов ги представя, *“известен брой търговци, лихвари и едри земевладелци”*, а обикновено по-голямата част от тях, затова той го обяснява с традиционния вече икономически детерминизъм отбелязвайки, че *“поддържаха икономически връзки с Русия и бяха за запазване на нейното политическо влияние в България.”*⁹⁰

89 Христов, Хр., 1951, 22-23

90 Пак там, с. 23

В този смисъл Христов върви и към предзададеното и търсено от него заключение, което за сетен път отхвърля възможността политическата криза от 1886-1887 г. да се мисли като борба за запазване на националната независимост от домогванията на царска Русия. Без да се отричал или омаловажавал стремежа ѝ да запази на всяка цена своето политическо влияние в България, Христов разглежда кризата като обусловена *“преди всичко от вътрешното обществено-икономическо развитие на България”*, като *“израз на класова борба вътре в България.”*⁹¹ По този начин се стига и до парадоксалното заключение, че *“основен фактор, основна движеща сила на историческия процес през периода на регентството и Стамболовия режим”* е *“класовата борба на дребната буржоазия и селяните против едрата експлоататорска буржоазия”*, а борбата между русофили и русофоби през периода 1886-1894 г. имала *“класов характер.”*⁹² С този похват Христов доразвива и изчиства своята интерпретация съобразно политическата и идеологическа конюнктура и изгражда един перфектен мит, който ще е едновременно антибуржоазен, антикапиталистически, проруски и просъветски. Никой не може да е по-голям русофоб от *“класата”* на *“едрата буржоазия”*. Тя е лоша защото е едновременно и *“експлоататорска”*, и *“русофобска”*, а онези *“известни”* изключения не променят общата картина.

Но явно Хр. Христов съзнава изкуствеността на построената от него концепция за външнополитическите възгледи и поведение в българското общество и търси нейни корективи. Той намира спасителен изход у Д. Благоев в год. IV на сп. “Ден”, където противопоставяйки се на властите Благоев отбелязвал, че само материални, икономически интереси не могат да обяснят участието в бунтовете. Затова и Христов добавя, че само социално-

91 Пак там, с. 24

92 Пак там, с. 25

икономическото развитие не може да обясни борбата между русофили и русофоби, както бил сторил Д. Косев. Христов изтъква, че в първите години след Освобождението *“икономическите връзки и обвързаност на буржоазията със Западна Европа не са по-малки”,* но тогава *“...целият български народ, в това число и едрата буржоазия, беше настроен безусловно русофилски...”*, за разлика от времето на Регентството и Стамболовия режим когато *“...по-голямата част от едрата буржоазия”* била против руското политическо влияние и *“проводник на империалистическите домогвания на западноевропейските капиталистически държави”,*⁹³ което за запознатите с периода е едно не по-малко нелепо твърдение. Но за да обясни тази външнополитическа промяна, Христов откроява три фактора - социално-икономическо развитие; борбата между *“западните капиталистически държави и Русия за надмощие на Балканския полуостров и България”*; *“грубата намеса на руския царизъм във вътрешния живот на българската държава, която създава силни противоруски (против руския царизъм) чувства в редовете на либералната интелигенция.”* По този начин Христов все пак вкарва в анализа си резонен фактор, игнориран от Д. Косев, но заедно с това в тон с вулгарния марксизъм игнорира възможни променливи или фактори от културно естество като образователно равнище, грамотност, начини на политическа социализация, поколенчески различия, регионални особености, клиентелистки връзки и т.н.

В последвалия анализ на така обособените три фактора, на практика Христов се спира само на първия от тях, а останалите игнорира. По първия фактор Христов изтъква как от икономическите връзки със Западна Европа била заинтересувана главно *“едрата търговска буржоазия”,* която изпълнявала

93 Пак там, с. 26

посредническа роля и се обогатявала, поради което, според Христов, била заинтересувана и от *“откъсване на България от политическото влияние на Русия.”* От друга страна, *“народните маси обаче съвсем нямали такива интереси и в лицето на западноевропейските капиталистически държави те виждали свои врагове, които не само ги експлоатирали и разорявали, но които също така помагали на едрата българска буржоазия да установи и поддържа своето класово господство.”* В този случай определено се сблъскваме, от една страна, с опростяване на картината, а от друга, с определени интелектуални марксистки, предполагаемо марксистки и псевдомарксистки конструкции, които ни се представят като завладели едва ли не умовете на масите.

Освен това, добавя Хр. Христов, пак от гледна точка на икономическия интерес, било съществувало у българското селячество съзнанието, че *“именно руския народ”* (и тук тактично се пропуска властния образ именно на руския цар) му дал възможност да се сдобие със собствена земя и подобри така материалното си положение.⁹⁴ Към това Христов добавя и *“огромно количество руско злато”,* преминало *“в ръцете на българските селяни, занаятчии и търговци”*. Тези иначе нелишени от логика аргументи, които са заети и от много наблюдения на съвременници, дават основание на Христов да заключи как за *“народните маси”* Руско-турската война не само отхвърлила *“политическия гнет на турските завоеватели”,* но и *“временно подобри и тяхното материално положение”,* от където дошла и *“идеализацията на руското временно управление.”*⁹⁵ Наличието на рационално зърно в тези наблюдения (повтарям заети от впечатления на съвременници), за съжаление, не са съчетани с наблюдения върху интересните регионални разнообразия базирани върху

94 Пак там, с. 34

95 Пак там, с. 33

стопанския живот, а и ролята на историческия спомен на местно равнище.

И тук, игнорирайки разглеждането на посочените по-горе втори и трети фактор (борбата между *„западните капиталистически държави и Русия за надмощие на Балканския полуостров и България“*; *„грубата намеса на руския царизъм във вътрешния живот“*), и без да го посочва изрично, Христов обособява и действието на четвърти, свързан с *„дълбоките исторически корени на българо-руската дружба“*, *„чувствата на признателност и обич сред народните маси към руския народ за извоюваното освобождение.“*⁹⁶ Съвсем не е случаен фактът, че от една страна се пропуска образа именно на руския цар в това масово народно съзнание, а от друга, също неслучайно, отсъстват конкретния народен език, в който се обличат политическите изказвания на обикновенния български селянин, фолклорната политическа култура. В този смисъл си струва да припомним, че комунистическата историография, скъсвайки с марксистката, а и със собствената си комунистическа традиция, вече не разглежда народния тип русофилство като политическо *„суеверие“*. През 1947 г. Тр. Костов е последният, който употребява Благоевото понятие. Струва си също да обърнем внимание и на отсъствието на каквото и да било споменаване на ролята на православната религия, тъй като в рамките на новия комунистически историографски канон българинът исторически трябва да се конструира задължително като езичник и атеист.

Хр. Христов си поставя и по-амбициозна задача. Съчетавайки марксистката терминология с партийни постулати и полет на фантазията, той развива оспоримата от гледна точка и на изворовия материал теза за някаква борба на *„народните маси“* против Стамболовия режим, говори за някакво *„масово участие“* на *„дребната буржоазия и селяните“*. Нещо повече. Изтъква се, че

⁹⁶ Пак там, с. 34

тази борба била резултат не само от стремежа на Русия да запази своето политическо влияние в България (т.е. дължала се е не само на русофилството на тези народни маси), не можела да се обясни само с подкупите на царското правителство както правят русофобите, а била *„преди всичко класова борба на дребната буржоазия и селяните против диктатурата на едрата търговско-промишлена буржоазия.“*⁹⁷ И може би сам съзнавайки абсурдността на тезата, Христов добавя към борещите се и *„селските кулаци и част от самата едра буржоазия, свързана по един или друг начин с руския пазар или пък незаинтересувана от икономически връзки със Западна Европа“*,⁹⁸ очевидна заемка от Д. Косев. Резултат от тази горна констатация е и направеното от Христов хронологично изтегляне на *„селски вълнения и бунтове“* от 1900 г. към времето на Стамболовия режим. Според него, дълго продължилото дефиниране на *„прогресивния“* характер на Стамболовия режим довело до *„омаловажаване и забравяне на тези бунтове, които са типичен пример на класовата борба на селяните против политическия гнет и експлоатация на българската буржоазия в периода.“*

В заключение на статията си Христов прави характеристика на русофилството в България като изтъква как само някои русофили са били *„платени оръдия на руския царизъм“* (очевиден остатък от *„Авантюрите“*, които комунистическите интелегенти от това поколение познават); как *„огромното мнозинство от българския народ обаче правело ясна разлика между руския царизъм и руския народ, към когото са били насочени неговите чувства на признателност и братска обич“* (твърдение, което просто взима желаното по изградения вече комунистически канон за действително); как *„русофилството в България е било широко обществено*

⁹⁷ Пак там, с. 34 и сл.

⁹⁸ Пак там, с. 35

движение, в което участвали различни обществени групи и което за дребната буржоазия и селяните било една от формите за изразяване негодувание и протест против политическия гнет и експлоатацията на едрата буржоазия” (твърдение, което смесва и слива измислената класова борба с реално съществуващата широка русофилска нагласа, която обаче никога по времето на Стамболов или поне след есента на 1887 г. не е била основа за никакви масови политически движения и действия). И още. Тръгвайки от близкото до реалността твърдение, че *”българският народ, широките народни маси, дълбоко и искрено се стремели към запазване на българо-руската дружба”*, Христов стига до невярното и фантазно твърдение, че тяхната *”омраза”* към режима се увеличавала право пропорционално, от една страна, на нарстването на политическия гнет и експлоатация, а от друга, на стремежа на *”Стамболовата шайка”* да превърне България в *”противоруско оръдие”*.⁹⁹ И единственото, което липсва на тази постановка е емпиричен материал за периода 1887-94 г., който по какъвто и да било начин и под каквато и да било форма, да я потвърди, а камо ли пък да намери връзка между протестите, когато и където ги има, участието в тях на *”широки народни маси”*, и евентуална после връзка на тези протести със състоянието на българо-руските отношения.

Като крайно заключение, Христов обръща отново внимание на вече изказано твърдение, че за да превърнат България в оръдие на своята политика се стремели както *”западноевропейските капиталистически държави”*, така и *”царското руско правителство”*, ала досега в историческата литература била изтъквана само *”завоевателната политика на царска Русия”*, а тази на *”западноевропейските капиталистически държави”* се представяла като *”безкористна помощ”*.¹⁰⁰ Подобно

99 Пак там, 47-48

100 Пак там, с. 47

твърдение в българската историография, разбира се, не съществува. Ала неудобството на авторите и на новата комунистическа власт, легитимираща се чрез българо-съветската дружба, идва точно от факта, че традиционно, дори и лявата, и комунистическа историография, наистина обръща внимание най-вече на далеч по-силния, директен и груб по това време руски натиск и претенции.

През същата 1951 г. в *”Исторически преглед”* се появява статията на Яр. Йоцов *”Към характеристиката на ”народняшкото” управление”*. В нея е особено видима промяната от последната публикация на Йоцов на страниците на списанието засягаща и Стамболовата тема. Тя беше публикувана в началото на 1947 г. (вероятно писана през 1946 г.), и в нея все още можеха да се видят някои остатъци от довоенния марксизъм. Но вече контекстът е различен. И докато тогава той говореше как след 9 август 1886 г. Стамболов повел *”група смели политически дейци”*, които поели риска на скъсването с *”царска Русия”* и борбата с нея, *”против чуждото влияние, откриващо пътя на чуждите капитали”*, вече съвсем определено Я. Йоцов говори за *”някаква заплаха от страна на Русия”*, от която Стамболов се бил представял, че брани България.¹⁰¹ По отношение на Стамболовия режим се добавя и твърдението, че в страната *”не се допускали никакви руски вестници и книги”*, а от програмата на училищата премахнато *”изучаването на руски език”*¹⁰² – две твърдения, от които първото не отговаря на истината.

Имайки предвид най-вече ситуацията към края на Стамболовото управление, Йоцов описва как *”широките народни маси – селяните и градската дребна буржоазия,*

101 Йоцов, Яр. Към характеристиката на *”народняшкото”* управление. *ИПр.*, год. VIII., 1951, кн. 2., 123-142.

102 Пак там, с. 123.

оставали привързани към Русия." Причините за това Йоцов търси в две посоки. На първо място в "пресните спомени за освобождението", което "циментирало у народните маси непоколебимата привързаност и вяра в могъщата Русия", в "победоносното оръжие на Русия." На второ, "особено за селските маси", важна причина Йоцов вижда в руската военна победа, благодарение на която те получили "земя". Що се отнася до "градските занаятчии", Йоцов описва как те били "разорявани от вноса на фабрични стоки на западноевропейската капиталистическа индустрия, на която младата българска държава широко отворила своите граници", поради което и естествено "не могли да не чувстват привързаност към Русия, която им донесла освобождение от турско робство и от която не идвали разоряващите ги фабрични стоки." Представената възстановка е разбира се прекалено елементарна. Нагласата на тези "маси" е доста по-сложна и не може да се сведе до такива схематични, едноизмерни, прибързани и повърхностни заключения.

И все пак, според Йоцов, Стамболовата "котерия" била успяла в "насаждането на трайни русофобски тежнениа у формиращата се българска буржоазия". В този смисъл, биха могли да се отправят следните възражения. От една страна се твърди в предишни публикации, че още към 1885-86 г. вече се е формирала подобна буржоазия. Освен това, коя точно "буржоазия" авторът има предвид? И още. Какво да кажем за различните слоеве, генерации, групи сред онова, което се определя като "интелигенция", която макар и неголяма като количество, е важна като тежест в политическия живот? Подобна недиференцираност и употреба на общи и схематични формулировки води и до следващото трудно доказуемо твърдение. Според него, в "народа", и то именно и точно поради привързаността му към Русия, Стамболовото правителство виждало своя главен враг.¹⁰³

При внимателно вглеждане в края на Стамболовото управление, подобен извод не се потвърждава и дори звучи абсурдно. Стамболов пада най-вече под натиска на политизираната интелигенция и крехкото гражданско общество, на чиято страна наистина преминават и среди, които можем да дефинираме като "буржоазия", но при спечелването на два важни фактора – войската в лицето на военния министър и монарха. Селската активност е изолирана и тя най-вече обхваща политизираната част от селячеството, която е под прякото въздействие на най-съхранената политическа групировка, но и най-близка до стамболовистите по възгледите си именно спрямо Русия – радославистите. Нещо повече. Точно сред огромния селски народ – за разлика може би от периода 1886-1887 г. непотитизиран – Стамболов вижда гаранция за продължаване на управлението си.

А ето и някои по-общи заключения, които бихме могли да направим за историографията по проблема и изобщо за българската историография от началото на 50-те години. В текстовете се говори вече обикновено за "западните капиталистически държави" и техните "империалистически стремежи" в България. Търсеното внушение е очевидно. Тези държави се разглеждат като изначално лоши защото са едновременно и "империалистически", и "западни", и не на последно място вече "капиталистически". Русия има по-скоро "стремеж", и то вече без прилагателни, само за "влияние", а "западните капиталистически държави" имали "империалистически стремежи" "да изместят руското политическо влияние."

Твърде често за факти и данни, които имат ключова роля за развитието на дадена теза или аргумент, Христов използва, без да изясни методологическия подход на четенето си, единствено и само описания на опозиционни вестници, без критично отношение към тях.

Такъв е случаят и с имплицитната наивна предпоставка, че "народът", "масите", "населението", във всеки един момент са осведомени до най-малките детайли какво става във висшите етажи на властта, какви решения се взимат по отношение на външната политика и по-конкретно политиката спрямо Русия и как се развиват международните отношения. От междувоенния български марксизъм дори не са заети интересни социално-психологически наблюдения, които биха създали една далеч по-правдоподобна картина (например един Ив. Хаджийски).

За сметка на това, по една сталинистка нормативна теория се смята априорно (да речем от един Д. Косев), че *"българската градска и селска дребна буржоазия"*, съответно до Освобождението и в първото десетилетие след него е била *"най-прогресивната и демократично настроена класа в България."* Съвсем не е странна обаче терминологичната обърканост при описване на социалната структура на тогавашното българско общество. Докато да речем Хр. Христов и Яр. Йоцов говорят за *"дребната буржоазия и селяните"*, то Д. Косев говори за *"градска и селска дребна буржоазия"*.¹⁰⁴

Налага се да подчертая, че разработваните теми след 1947 г., включително и в началото на 50-те години, създават изследователски периметри, теми, за които определени автори са вече абониранни, както и възгледи, и интерпретации, които вече са "казани" и "доказани". В следващите години административните позиции на тези историци ще се засилват и те удивително бързо ще се превърнат в "доайени" на българските историографски институции. Казвам това неслучайно. "Казаното" по интересуващата ни тема между 1947-49 г. и доразвито към 1951-52 г. ще добие статута на "историческа истина". Него го казват Д. Косев и Хр. Христов. Обръщам внимание на това обстоятелство и

104 Косев, Д, 1948-1949, с.139

поради факта, че въпреки придвижванията белязали развитието на българската историография по време на самия тоталитарен комунистически режим (най-вече от догматизирани сталинизиран марксизъм към позитивизъм тип XIX в. и национален романтизъм), твърде голяма част от тезите ще господстват практически дори до края на режима. И колкото и да е странно, това важи не само и дори не толкова за онези отнасящи се до политиката на предвожданото от Стамболов регентство и Стамболовото правителство спрямо Русия, а най-вече за онези, които се отнасят до социално-икономическите корени на политиката и политическото. По-късно ще направя опит да отговоря на въпроса за възможните причини за подобно състояние на "историческия фронт", както се казва тогава.

Прави впечатление също, че след 1947 г. избледнява и напълно се игнорира позитивното мислене на редица страни от Стамболовата икономическа политика, традиционно за марксистката довоенна историография. За нея Стамболовото управление е период на капиталистическа модернизация. Може би не е случаен фактът, че в началото на 80-те години, когато начева бавната и мъчителна "реабилитация" на Стамболов, стамболовизма и Стамболовото управление, именно капиталистическата модернизация ще присъства постоянно в аргументите на практически всички автори. Но в края на 40-те и началото на 50-те години, ударението вече ще се поставя не върху прогресивното по своята посока икономическо развитие по пътя на "капитализма", а на "експлоатацията", "диктатурата", "терора" в изцяло негативен план.

Интересно е как новата сталинистка атмосфера се отразява на изследванията на църковните историци т.е. тези, които още преди 9 септември 1944 г., бяха по разбираеми причини русофилски ориентирани,

процарски и т. н. Случайна ли е например появата през 1953 г. на монографията на Ив. Снегаров, явно плод на усилия от края на 40-те и началото на 50-те години под заглавие "Културни и политически връзки между България и Русия през XVI-XVIII в.", която се вписва в официалната историографска теза за дълбоките корени на "българо-съветската дружба"?

Направената през периода 1947-1951 г. нова интерпретация на регентството и Стамболовото управление и политика, ще влезе и в издадената по-сетне двутомна "История на България". Още в първия том от 1954 г., частта посветена на Руско-турската война е изпълнена с емоционална русофилска реторика, характерна в миналото най-вече за автори от цанковисткия и съединистки политически лагер. Тя е свързана и стова как *"нашият народ е изпълнен с безпределна признателност към братския руски народ"* дал *"200 000 жертви"*. Дори изрично се припомня, че на 9 септември 1944 г. се стигнало до *"двойно освобождение"*, което затвърдило *"българо-съветската дружба"* за *"вечни времена"* (т. I).

В издаденият през 1955 г. втори том частта посветена на интересувания ни период е написана от Хр. Христов, който обаче е заел и тезите на Д. Косев от изследването му върху П. Р. Славейков. Изложението се базира и върху икономическите изследвания на Ж. Натан, както и тези на самия Хр. Христов. Разбира се, не е пропуснат и Д. Благоев, но при интерпретирането на социално-икономически въпроси, а не при външната политика, поради вече многократно разкритото неудобство на неговата версия за събитията. Към "Строителите" на С. Радев, Христов се обръща единствено за факти, понякога разчита и на Ив. Панайотов, в редица случаи на вестници от периода, Стенографските дневници на Народното събрание и особено Доклада на парламентарната анкетна комисия.

В историята са залегнали всички основни тези на Хр. Христов от предишните му публикации и най-вече от "Към характеристиката на Стамболовия режим". Като червена нишка през целия разказ на "История на България", включително и в частта на Хр. Христов, преминава постулата за "тежкото положение на масите", както и предпоставката, че колкото по-тежко е то, толкова по-голяма е вероятността за техен бунт. Другата любима и често срещана формула се отнася до непрекъснатите внушения за лошите *"западноевропейски капиталистически държави"* и добрата Русия. От тук в самият текст са заложени и внушенията – без винаги да са съвсем изрично изразени, но те следват от цялостната интерпретативна рамка, в която се мислят събитията – че извършените убийства в Дупница от събралото се русофилско множество от околните села са нещо позитивно, както и всички русофилски бунтове. Обратните случаи са израз на "терора" на правителството.

За пръв път се появява твърдението, че след края на Сръбско-българската война се била оформила *"силна русофилска партия"* (явно заето от партизанската русофилска литература от миналото) начело с Др. Цанков, в която влизали *"малка част от едрата търговска буржоазия, свързана с руския пазар, едрите земевладелци и лихвари, и оформящата се кулашка прослойка в селата"*, на която симпатизирали и *"част от офицерите"*, недоволни от антируската политика на княза и *"под влияние на засилената пропаганда."* *"Тази партия – продължава Христов – поддържала непосредствена връзка с руското дипломатическо агентство в София и провеждала политика в съгласие със стремежите на царска Русия да запази своето политическо влияние в България и на Балканите"*.¹⁰⁵ Авторът добавя, че цанковистите-русофили били единствени *"безусловни"*

105 История на България, т. II, С., 1955., с. 91.

*защитници на политиката на руския царизъм.”*¹⁰⁶ После вече говорейки за самия Стамболов режим след идването на княз Фердинанд, Христов ще отбележи как цанковисти, заедно с каравелисти, *„изразявали и защитавали интересите на дребната буржоазия и селяните и на русофилски настроената част от едрата буржоазия.”*¹⁰⁷

За пръв път в тази *„История на България”* се появява официално и лишеното от основания историографско определение за наличие на *„англо-австрофилска опозиция”* след края на войната около З. Стоянов и Д. Петков. В нея били влизали, според Христов, *„някои от по-видните дейци взели участие в осъществяването на Съединението, членовенаказионната (либерална) партия в Южна България и привържениците на В. Радославов.”* Те изразявали интересите на *„част от българската буржоазия, която била свързана със западноевропейските капиталистически държави”,* и поради това, се били обявили срещу руското политическо влияние.¹⁰⁸ С приведени данни за външната търговия, заети от Д. Косев, и по този начин индикация за налагане на неговата теза, се твърди, че политиката на тази *„англо-австрофилска опозиция”* *„се определя от икономическите интереси на укрепващата едра търговско-промишлена буржоазия, която в своето голямо мнозинство била свързана и зависима от западноевропейските капиталистически държави, на първо място Англия и Австро-Унгария.”*¹⁰⁹ По този начин за дълго в официална за българската историография се превръща развитата през 1949 г. от Д. Косев теза за наличието на пряка зависимост между външна търговия, икономически интереси и външна политика. Това е възглед, който през 1951 г. Христов

106 Пак там, с. 93

107 Пак там, с. 117

108 Пак там, с. 91

109 Пак там, с. 92

също приемаше по принцип, но с доста уговорки. Така външната политика на *„българската буржоазия”,* изтъква Христов, се различавала от *„волята на народните маси”*. Абсурдността на гореспоменатата теза вече не е интересно и да бъде оспорвана. Още по-голямо недоумение буди отново обстоятелството, че тези процеси се привиждат на комунистическата историография още в началото на 1886 г., което не се потвърждава по никакъв начин от изворовата база.

Към досегашните марксистки обвързвания на П. Каравелов в постановките на П. Топалов, Я. Йоцов и Д. Косев с *„дребната буржоазия”* и наблягането на Йоцов и Косев, че тези слоеве се отличават с привързаност към Русия, тук е прибавено как той изразявал интересите освен на *„дребната граска буржоазия”,* също и на *„мнозинството от интелигенцията”*. Освен това, извършва се отново познатата ни вече операция, по която *„умереното течение”* на П. Каравелов се представя като обединявало *„основната маса на старата Либерална партия”,* като се пропуска изолацията, в която изпада самият П. Каравелов след 9 август, както и обстоятелството, че огромното мнозинство от тази партия върви в тези месеци след Стамболов и регентството. Иначе привържениците на Каравеловото течение за Христов били *„русофили, но проявявали колебание в отношението си към царска Русия, страхувайки се главно от нейната намеса във вътрешните работи на България на страната на консервативната буржоазия.”*¹¹⁰ После Христов представя *„основната маса от българския народ селяните”* като *„русофили”,* тъй като виждали в нея *„Освободителка”* и разрешителка на *„аграрния въпрос”,* без да прави необходимите в случая важни регионални уточнения.¹¹¹ По-сетне, имайки предвид периода 1887-94 г., той

110 Пак там, 92-93

111 Пак там, с. 93.

народ селяните“ били *“най-последователните и упорити противници на Стамболовия режим”*, едно твърдение, което се нуждае от доста голямо прецизиране. Причината за недоволството Христов вижда в тяхното голямо икономическо страдание (също най-малкото общо и неточно като твърдение) като *“често пъти се надигали на стихийна борба”* срещу режима (което пък е невярно). Единствените доказателства, предоставени от Христов, са свързани с действия на мобилизирани от цанковисти най-вече местни политизирани селски групи при изборите за V ОНС от септември 1887 г.¹¹² Същият схематизъм и предпоставеност срещаме и в твърдението как през този период, освен селяните, и *“дребната буржоазия в градовете”* също страдала икономически и поради това била срещу режима.¹¹³ Христов възприема възгледа на Д. Косев като причислява и зараждащия се български социализъм към русофилските течения, като подобно на Косев борави произволно с историческите данни – базира се единствено на в. “Демократ”, а пренебрегва множество други свидетелства. За *“българската интелигенция”* се твърди, че сред нея съществувало *“широко недоволство от реакционната вътрешна политика на руския царизъм”* и от неговата *“намеса във вътрешните работи на България”* в полза на *“консервативната буржоазия”*. Добавя се, че сред *“интелигенцията съществувало ясно разграничение между чувствата на обич и признателност към руския народ и Русия от една страна и недоволството от политиката на руския царизъм от друга.”*¹¹⁴ Но и в този план изложението остава схематично.

И чисто събитийното изложение отразява пристрастност и гореспоменатия вулгарен марксистки и сталинистки схематизъм, който ще доведе до твърдението как *“българската англо-австрофилска буржоазия”*

112 Пак там, с. 118 и сл.

113 Пак там, с. 119.

114 Пак там, с. 93.

надделяла с контрапреврата и чрез регентството начело със Стамболов властта *“останала”* в ръцете ѝ.¹¹⁵ Едва ли не се оправдават действията на руския цар като изгонил с писмото княза, тъй като той *“не можел да се съгласи освободената с руска кръв страна да се превърне в противоруско оръдие на западните капиталистически държави.”*¹¹⁶ Като неуспех за мисията на Каулбарс пък ще се изтъкне *“големия правителствен терор срещу русофилите.”*¹¹⁷ Неизказаните пристрастия се съдържат и в раказа за събитията в Дупница при изборите за ВНС, който трябва да внуши колко добре са направили селяните като са убили 4 души.¹¹⁸

Трябва веднага да изтъкнем, че не са лишени съвсем от основание изтъкнатите причини за недоволството на *“селяните и дребната буржоазия”*, друг е въпросът кога, къде, как и доколко техният обект е *“правителството”* и *“едрата буржоазия”*. Сред тези причини са изброени засилен данъчен гнет и експлоатация след края на Сръбско-българската война; *“голямата любов на народните маси към Русия”*; *“идеализацията”* на периода на временното руско управление, когато поради *“аграрния преврат”* положението на *“селяните”* *“било значително подобро.”* Поради всичко това, заключава Христов, имайки предвид времето към септември 1886 г., *“селяните”* и *“голяма част от дребната буржоазия”* били срещу външната политика на правителството, която отново определя като *“англо-австрофилска”*.¹¹⁹

За пръв път се поставя в по-големи детайли въпросът какви са били истинските цели на Русия през 1886 г. за да се отговори, че тя не е имала намерение да извършва военна окупация на България поради възможността да се

115 Пак там, с. 95 и сл.

116 Пак там, с. 98.

117 Пак там, 98.

118 Пак там, 99.

119 Пак там, 99.

окаже във война с една европейска коалиция. Всъщност, друг отговор и не може да се даде. Както посочих, още през 1947 г. самият Христов говори за *“една политика за мнимо запазване на националната независимост.”* Сега добавя, че супражненият натиск с корабите Русия е целяла единствено падане на регентството и правителството; образуване на русофилско правителство; руски контрол върху българската войска, която трябвало да играе важна роля при разрешаването на Източния въпрос, т.е. тя не е желала да създаде от България *“Заддунавска губерния”*.¹²⁰

Що се отнася до неуспехът на Русия да задържи България в сферата на руското *“политическо влияние”*, той съдържа навечер многократно изтъкваните необосновани икономически причини свързани с *“интересите на преобладаващата част от българската едра буржоазия”*. На второ място се изтъква непривличането в борбата на *“руското правителство”* в подкрепа на *“русофилите”* против *“едрата англо-австрофилска буржоазия”* на *“широките народни маси.”*¹²¹ Няма да се спирам отново на тази фиктивна *“едра англо-австрофилска буржоазия”*, но що се отнася до масите тук последицата или резултатът се дава като причина. А именно тук наистина съществуват необятни възможности за анализ – и нека да го кажем направо - неизползвани и до днес, при това не само и не единствено за този период.

Не са едно и две безпочвените и фантазмагорични твърдения, лишени от подплатеност с каквито и да било данни – умаловажаване на обществената тежест на дружинките *“България за себе си”* (с.102); представянето на Фердинанд като *“австро-унгарски и германски агент”* избран от *“едрата търговско-индустриална буржоазия”* (с.105); за емигрантите в Румъния, Сърбия, Турция и Русия през 1887-94 г. като имали на своя страна

120 Пак там, 100-101.

121 Пак там, с. 101.

“симпатиите и подкрепата на народните маси”. (с.123); за *“селяните и дребната буржоазия”* като *“най-непримирими и последователни в борбата”* срещу Стамболовия режим (с. 124)

Понеже *“буржоазията”* по принцип е в официалния историографски дискурс по това време една предателска класа, добре дошъл е *“махзара”* до султана на русофилите емигранти, описани като хора *“от средата на едрата буржоазия”* като М. Маджаров, С. С. Бобчев, Д. Юруков и др., който е окачествен като *“истинско предателство спрямо българския народ”* (нещо, с което в началото на 90-те Р. Попов не ще е съгласен). Ала веднага се добавя, че и *“англо-австрофилите”* не били чужди на подобно предателство (т.е. да не си помисли, някой, че само *“русофила”* може да бъде *“предател”*, но само доколкото е *“едър буржоа”*) тъй като Стамболов отправил предложения до Турция и Румъния за дуализъм (с. 102). (За това тактическо предложение на Стамболов до Турция ще се сети Ил. Димитров в началото на 90-те за да го постави до предложенията на Т. Живков за 16-та република).

И още нещо интересно. Прави впечатление, че в дувтомната *“История на България”* вече известните думи на русофилски настроен селянин не се предават в диалект, а на книжовен български език.¹²²

Заклучение

Преинтерпретирането на Стамболов и стамболовизма, случило се в края на 40-те и непосредственото начало на 50-те години на миналия век, не е пряк резултат от теоретичните и методологически трансформации след историческата промяна на 9 септември 1944 г. Случващото се не е пряка последица

122 Пак там, с. 110

от възприемането на някакви варианти на марксизма или ленинизма сред историците в България. Интерпретацията на кризата и Стамболовия период се базира след 1947 г. на три прости постулата. Икономиката определя политиката. Буржоазията е преди всичко свързана със "западните капиталистически държави." Русия е по-добра за България от Запада. "Нищетата на теорията" тук е пълна, но не е необходимо особено голямо "теоретизиране" за да се подкопаят тези постановки.

Стова изложение на периода на кризата, ръководеното от Стамболов регентство и Стамболовото управление се приключва цял един период в реинтерпретацията и окончателното кодифициране на един нов сталински комунистически историографски канон. Както отбелязах още в началото на изложението, този канон ще остане в сила за около три десетилетия напред и едва от началото на 80-те години ще започнат много плахи, бавни и частични опити за неговата промяна. Чувствайки невралгичността на проблематиката, огромното мнозинство от българските историци, които работят върху периода на "капитализма", дълги години няма изобщо да се насочват към темата. Всъщност, самата липса за дълъг период от време на нито една публикация за Стамболов и Стамболовия период, е изключително показателна, че това остава една от нежеланите теми и забранените зони.

Прекалено голям се оказва политическият "залог" около интерпретацията на периода на регентството и Стамболовото управление, в известен смисъл – по-голям и от по-късни исторически периоди, в които съществува самата Българска комунистическа партия. Поради тази причина, на практика до началото на 80-те години на ХХ в. в общи линии битува изграденият сталински комунистически просъветски "разказ" на новата власт между 1947 и 1951 г. Проблемът е

очевидно в легитимиращата сила на СССР за тази нова комунистическа власт. Поради това, неизбежните паралели между руската и съветската външна политика изискват тотално префасониране на комунистическия "разказ" от 20-те и 30-те години за регентството и Стамболовото управление и неговата замяна с нов, угоден на властта от съветски тип.

Представянето на руската политика като изначално и винаги съответна на интересите на България, дава възможност на комунистическото ръководство да се представи и като водещо единствено възможната, предопределена и идеща от миналото патриотична политика – тази ориентирана към Москва. Затова, противно на своите предшественици, комунистическото ръководство няма да критикува политиката или езика за Русия на съединисти (по-късно народняци) и цанковости. То ще го допусне в публичното пространство. От всички останали политици ще бъдат подбирани моменти от техните политически биографии или от техните писания когато са се изказвали позитивно за руската политика. Ще се създаде и специален "канон", по който се разказват биографиите на националреволюционери. Ако те са били "русофили", това ще се изтъква, ако не, ще се премълчава тактично. Ако са известни "русофоби" като Стамболов, направо ще бъдат заклеявани. В преиздадена през 60-те години биография на Г. С. Раковски, писана преди десетилетия от М. Арнаудов, два параграфа от текста, свързани с дейността на Раковски около преселението на българи в Русия през 1861 г., са направо изхвърлени.

И тази легитимация – исторически чрез "българо-руската дружба" – най-вероятно се оказва успешна. През целия период външният свят възприема страната като най-верния сателит на Съветския съюз. Веднага трябва да добавим, че със същото усещане живее и самата българска общественост, руската общественост,

както и двете партийни ръководства в София и Москва. България наистина не тръгва по пътя на особените политики на Югославия, нито на страни с традиционно силни антируски настроения като Румъния и Албания. В страната няма и катаклизмите характерни за ГДР през 1953 г., за Унгария и Полша през 1956 г., за Полша през 1970, 1976 и 1980 г., за Чехословакия през 1968 г. И причините са очевидно исторически. Тук много ясно се налага да се подчертае, че абсолютно всички прояви на национализъм и разграничаване от Москва просто никога нямаше да доведат до нищо сред върхушката, ако не беше "перестройката". В този смисъл, операцията по пренаписване и подмяна на историята на Стамболов и стамболовизма през 1947-1948 г. е важна до последно, до самия край на 80-те години, а дискусиата е винаги "необявена".

Интерпретациите на Стамболовия период, поради тяхната подвижност, а и понякога неподвижност, само на пръв поглед потвърждават "екстремисткия" постмодернизъм и неговата представа за относителността на миналото, както и обстоятелството, че няма "минало" вън от историка и в този смисъл няма "история", а само "историография". Политическият и вътрешноинституционален натиск тук е толкова очебиен, че при цялото си уважение към определени степени на релативистичен подход, човек наистина би могъл ярко да открие системните преднамерени политически фалшификации, често под преки указания на политическата власт, от другите възможни "описания" или "разкази", демонстриращи нашите интелектуални ограничения. Все пак, между описанието на университетския преподавател и изследовател Ив. Панайотов, с признати и от комунистическите историци през сталинския период русофилски симпатии, и сталинисткия раказ от края на 40-те и началото на

50-те години, разликата е доста съществена. И все пак, самият Ив. Панайотов ни представя три различни "разказа" съответно през 1924, 1941 и 1945 г.

Резултатът обаче от политическия натиск на тоталитарната комунистическа власт в дългосрочен план явно е обратен. Едва ли днес след Васил Левски има по-консенсусна фигура от тази на Стефан Стамболов. "Антистамболовистките" тези нямат застъпници сред нито една част от целия български политически спектър. Българската общественост дори не си дава сметка и колко оспорвана и хулена е била датата "6 септември", която днес е официален национален празник. А всичко това не би се случило, ако не бяха онези повече от четири десетилетия, в които една власт се обосновава чрез Съветския съюз и за сметка на зачеркване на периода на регентството и Стамболовото управление. Като резултат, по ирония точно комунистическият период направи Стамболов за социално активната и ангажирана част от съвременната българска общественост фигура от такова значение, каквото той не е бил през първата половина на ХХ в.

Стамболовият период най-ясно демонстрира как една проблематика може за много дълго време да бъде засенчена за историографията от политическата конюнктура. В същото време, писаното за Стамболов и стамболовизма показва, почти без изключения, и някои основни тенденции в цялостното развитие на българската историография посветена на новата българска история. На тях ще се спра в заключение на този текст.

Противно на фетишизирането на "документа" и натрупването на конкретни проучвания, които трябва да доведат, едва след тях, до промяна на тезите и интерпретациите, по-скоро всички ключови обрати в интерпретацията на Стамболов и стамболовизма нямат

нищо общо с натрупването на подобни изследвания и не са резултат от възприетата представа за къртовска работа с първичния изворов материал, който да доведе до съответните изводи и пренаписвания на историята. В случая, когато се появяват опити за историографски преоценки, въобще не става дума за никакви нови "извори", "данни", "документи" и т.н., традиционно фетишизирани от българската професионална историография. Бавната и мъчителна преоценка от началото на 80-те години насетне трябва да се мисли не в категориите на постижението и издигането на мисленето на една историография. Тя е въпрос в случая на преинтерпретиране на отдавна известни факти, излагане на умишлено премълчавани или подценявани събития и връщане към предишни политически отречени интерпретации. В това отношение, фетишът на "извора", на "документа" за тогавашната историография, поне като лицемерно разбиране за историческата професия (защото всеки трябва да е знаел от втората половина на 40-те до началото на 80-те години, че укрива факти поне от предишните автори на още по-старите тези, а и не само) звучи доста цинично. Дори и когато се заравят в архивните документи е видно, че огромното мнозинство от авторите историци накрая трябва да седнат да пишат. Тогава идва времето на изработване на термините. Независимо от четените "документи", ще се появяват отново и отново през десетилетията след края на 40-те години "едрата търговско-индустриална буржоазия" завзела властта през 1886 г., "англо-австрофилската едра буржоазия" и т.н. Не съществува методология, по която това може да бъде коректно изведено на базата на документалния материал, но "фокусът" направен от Д. Косев ще кичи трудове, появили се на бял свят дори и в края на 80-те години.

Известното разклащане на господствалия повече от

цели три десетилетия историографски канон се дължи на навлизането точно през втората половина на 70-те години на ръководни постове в партийната и научна йерархия на историци от по-младата генерация.¹²³ Това влива нова енергии в самите партийни институции, както и в професионалните институции, които имат властово значение. Иначе фронталната поименна атака срещу авторите и защитниците на господствалата, а и още считана за официална повече от три десетилетия теза, така и не се състоява до самата 1989 г.. Ала и самите Д. Косев и Хр. Христов вече не се опитват да защитават тази дълго господствала тяхна стара теза. Както отбелязах в началото, през 80-те години те вече са в ролята на яростни националисти и защитници отново "по поръчка" на т. нар. "възродителен процес" и последвалата го "голяма екскурзия" от късната пролет и лятото на 1989 г.

Темата за раждането на една нова интерпретация за "нежелания Стамболов", както виждаме, дава възможност да се направят и редица други, по-обща заключения за трансформациите, които настъпват в българската историография през втората половина на 40-те години. Тя хвърля допълнителна светлина и върху интелектуалния хоризонт на българските историци, взаимоотношенията им с политическата власт, както и отношенията на подчиненост, консенсус и напрежения вътре в самата историческа колегия. Както казва М. Бентли, когато виждаме света на историка преди нас през очи, които той не е имал поради политиката, интелектуалното обкръжение и хоризонта на неговото време, с това автоматически не ставаме по-велики от него.¹²⁴ Но това е необходима крачка, за да може една

¹²³ Димитров, Ил. *Всичко тече... Спомени.* С., Тилиа, 2000, с. 128, 136

¹²⁴ Вж. интересните мисли от гледна точка на един

историография да се променя, да върви напред и да е адекватна, не конюнктурна, на света, в който самата тя живее.

ABSTRACT

This study explores the historiographic transition that took place after the political changes in Bulgaria in the end of the Second World War. From the beginning of the XX th. century until the end of the war there have been three basic narratives about the Bulgarian revolutionary leader, politician and statesman Stefan Stambolov, his foreign policy and the development of the Bulgarian-Russian relations in the period 1886-94. They were the one connected with the so called liberal parties that was pro-Stambolovist and Russophobe; Russophile interpretation that was near to the Popular party and Dragan Tzankov's Progressive-liberal party; left-wing Marxist, socialist and communist narrative that was also pro-Stambolovist as far as his foreign policy was concerned.

The process of the establishment of the totalitarian regime from Stalinist Soviet type in Bulgaria in the period 1946-48 coincided with process of the establishment of a new communist and claiming to be a "Marxist" historiographic narrative. In this regard, during the period of 1947-49 the traditionally dominating among the left-wing and Marxist circles, including the Bulgarian communist intellectuals, Pro-Stambolovist and anti-Russian interpretation was substituted by the new one. It borrowed selectively from the historiographic interpretations that were closed to the traditional Russophile discourse of the Popular party and Tzankov's party. However, the new interpretation ignored the religious (Orthodox) and church element and substituted it with new revolutionary rhetoric. The rhetoric that историографски анализ у Bentley, Michael, 1999, pp. VII-XII

emphasized the Bulgarian-Russian religious relationships in the past was replaced by similar discourse that emphasized the mythologized Bulgarian-Russian "revolutionary relations." As a result, the new interpretation became a strange and unconceivable mixture for the contemporaries from the late nineteenth century. It was a mixture between D. Blagoev's vulgar-Marxist insights and the Slavophile and Russophile discourse of the authors that had been close to the Popular party and Tzankov's party. These insights had little in common with the Marxism itself, but they would be important element for the legitimization of power of the communist leadership and the Soviet influence in Bulgaria. The new historiographic canon totally silenced or criticized the former Marxist and even communist notion about Tzarist Russia's policy as well as Stambolov's foreign policy – normally described in positive terms in left-wing and communist histories in 1920s-mid 1940s

In fact, this new interpretation dominated almost until the end of the communist regime. Despite the prevailing claims among the Bulgarian historians that their craft is based on reading of "documents", "ordinary sources" and their professional interpretation and analysis, the theme about Stefan Stambolov and the development of the Bulgarian-Russian relations 1886-94 does not support that self-perception. It is more important to take into consideration the international political conjuncture, the Pro-Soviet totalitarian regime's direct pressure on the Bulgarian historiography or the positions some historians had in the professional hierarchy.